

Ruddy shelduck

Sirkeer Malkoha

20/02/2021 08:10

मरुभूमीचे पक्षीवैभव

लेखन व छायाचित्रे

दिलीप गोरे

ई साहित्य प्रतिष्ठान

सादर करीत आहे

लेखन व छायाचित्रे : दिलीप गोरे

मरुभूमीचे पक्षीवैभव

Book मरुभूमीचे पक्षीवैभव
Writer दिलीप गोरे
contact details परेश अपार्टमेंट्स , २३५ / बी / २, पर्वती , पुणे ४११००९
मोबा. ९४०४२३४३४० (what 's app) , ९९२१७३६२०८

या पुस्तकातील लेखनाचे सर्व हक्क अनुवादकाकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रूपांतर करण्यासाठी अनुवादकाची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई (दंड व तुरुंगवास) होऊ शकते.

This declaration is as per the Copyright Act 1957 read with Sections 43 and 66 of the IT Act 2000. Copyright protection in India is available for any literary, dramatic, musical, sound recording and artistic work. The Copyright Act 1957 provides for registration of such works. Although an author's copyright in a work is recognised even without registration. Infringement of copyright entitles the owner to remedies of injunction, damages and accounts

प्रकाशक : ई साहित्य प्रतिष्ठान

www. esahity.com

esahity@gmail.com

Whatsapp- 9987737237

eternity, eleventh floor, eastern express highway, Thane. 400604

प्रकाशन: १५ ऑगस्ट २०२३

©esahity Pratishthan®2023

- विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.
- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फॉरवर्ड करू शकता.

हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापुर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापुर्वी ई-साहित्य प्रतिष्ठानची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

मनोगत

आम्ही उभयतांनी लिहिलेली व e-book ने प्रसिद्ध केलेली," पक्ष्यांचे नंदनवन सिक्किम " व " देवभूमीचे पक्षीवैभव " ह्या आमच्या पक्षिनिरीक्षणाच्या यात्रेतील अनुभवावर आधारलेली हि दोन पुस्तके. त्यानंतरचा कोरोनाचा काळ त्यामुळे बरेच दिवस प्रवास झाला नाही. परंतु थोडीशी उसंत मिळताच आम्ही पुन्हा एकदा पक्षीयात्रेला निघालो. ह्या वेळी मात्र अगदी वेगळा अधिवास असलेले पक्षी पहायचे ठरविले. अत्यन्त रुक्ष प्रदेश, उच्च तापमान व कमी पाण्याच्या प्रदेशात असलेली जीवसृष्टी तेथील निसर्ग, पशु व पक्षी यांना पाहून आपल्या देशातील जैववैविधता खरोखरच अतुलनीय आहे ह्याचा प्रत्यय आला. आमच्या ह्या यात्रेमध्ये आलेले अनुभव, आम्हाला भेटलेली माणसे, ते पशु व पक्षी, तो रणातील नाष्टा, मिठागरात काम करणाऱ्या मजुरांची जीवनशैली ह्या गोष्टी कधीच विसरता येण्यासारख्या नाहीत. ह्या प्रदेशात दिसलेले सॅण्ड ग्राऊज सारखे सुंदर पक्षी, लार्क सारखे छोटे पक्षी व ह्या सर्वांच्या वरती असलेले ईगल, हॅरीअर, हॉक ह्या सारखे पक्षी तसेच कच्छच्या समुद्रकिनारी दिसलेले विविध स्थलांतरित पक्षी

सर्वानी आम्हाला आनंद तर दिलाच व आमच्या पाहिलेल्या पक्ष्यांच्या यादीत भरही घातली. अर्थात ग्रे हायपोकॉलीस सारखा सुंदर पक्षी राहिला आहे, पाहू केव्हा योग येतो ते. ह्यात लिहिलेल्या माहितीत काही त्रुटी असतील तर मला जरूर कळवा. तसेच आपले अभिप्रायही अपेक्षित आहेत. ह्या पुस्तकातील सर्व फोटो Canon SX 70 HS ह्या camera ने काढले आहेत.

पुस्तक प्रकाशनाबद्दल e - book चे आभार ज्यांच्यामुळे आम्हाला खूप नवीन मित्र मिळाले, नवीन पक्षी निरीक्षकांकडून निरनिराळी माहिती मिळाली. त्यांच्याशी मोबाईल व ई मेल ने सम्पर्क झाला. ह्या पुस्तकातील शुद्ध लेखनाच्या कामाबद्दल सौ. प्रतिभा गोरे ह्यांचेही आभार. ह्या पुस्तकातील फोटोंशिवाय आणखी काही फोटो व व्हिडिओ पहायचे असतील तर मला जरूर फोन करा, आपल्याला भेटायला मला आवडेल.

दिलीप गोरे, मोबा. ९४०४२३४३४० (what's app), ९९२१७३६२०८, dilipdgore@gmail.com

आम्हा उभयतांच्या एक एक महिना चालणाऱ्या
पक्षी निरीक्षणाच्या सहलींबद्दल कायम कौतुक व औत्सुक्य असणारे,
सहलींमध्ये आमची आपुलकीने
चौकशी करणारे व परत आल्यावर, आम्हाला लिहिण्याचा आग्रह करणारे,
माझे मोठे साडू
कै.ती.रवींद्र यशवंत लेले, यांस अर्पण

अनुक्रमणिका

१. मरुभूमीचे पक्षीवैभव (LRK)	१० - ४०
२. मरुभूमीचे पक्षीवैभव (GRK)	४१ - ६७
३. मरुभूमीचे पक्षीवैभव (वेलावदर)	६८ - ८१
४. मरुभूमीचे पक्षीवैभव (पुन्हा एकदा GRK)	८२ - ९८

१. मरूभूमीचे पक्षीवैभव (LRK)

आपल्या देशात पक्ष्यांच्या अधिवासाची भरपूर विविधता असल्यामुळे, पक्ष्यांच्या सुमारे १२५० प्रजाती पाहायला मिळतात. विविध प्रकारची जंगले, अगदी हिमालयातील घनदाट सदाहरित जंगले, मोठ्या पानांची जंगले,

पाईन, फर इत्यादी वृक्ष असलेली जंगले, तसेच पानगळीची जंगले. छोटी झुडुपे असलेले प्रदेश (हिमालयातील अति उंच भाग), कमी पाणी असलेल्या प्रदेशातील किंवा वाळवंटातील प्रदेश, सर्व प्रकारचे दलदलीचे प्रदेश, पाणथळ

जागा, समुद्र किनारे. अशा वैविध्यपूर्ण अधिवासांमुळे विविध अधिवासात विविध पक्षी दिसतात. आमच्या मागील दोन तीन वर्षांतील पक्षिनिरीक्षणाच्या सहली हिमालयाच्या परिसरात झालेल्या होत्या. तेथील परिसर म्हणजे उंच वृक्ष, थंड हवामान, तसेच समुद्र सपाटीपासून जास्त उंचीचा प्रदेश. त्यामुळे तेथील पक्ष्यांची विविधता वेगळीच होती. साधारणतः आकर्षक रंग, डोक्यावर तुरा अशा प्रकारचे पक्षी त्या परिसरात आढळतात. ह्यावेळी आम्ही जात असलेल्या प्रदेशात बरोबर विरुद्ध परिसर होता. क्षार असलेली मैलोनमैल पसरलेली जमीन, पाण्याची कमतरता त्यामुळे मोठे वृक्ष जवळजवळ नाहीतच. खुरटी झुडुपे व चिंचेसारखी पाने व काटे असलेली अनेक झाडे. परंतु अशा प्रकारच्या अधिवासात सुद्धा अनेक प्रकारचे कीटक, सरपटणारे प्राणी, सस्तन प्राणी व पक्षी दिसतात. ह्या पैकी बरेच पक्षी स्थलांतर करून येतात. साधारणतः ऑक्टोबर ते फेब्रुवारी ह्या काळात ह्या परिसरात दिसतात व नंतर आपल्या मायदेशाकडे परततात. त्यामुळे पक्षी निरीक्षणासाठी ऑक्टोबर ते फेब्रुवारी हा काळ उत्तम. म्हणूनच आम्ही फेब्रुवारीचा तिसरा आठवडा निवडला. कोरोना वगैरे गोष्टींचा विचार करता आम्ही खाजगी गाडीने जाण्याचे ठरविले. मिलिंद माझा पुतण्या, मानसी व आम्ही उभयता असे चौघे जण जाणार होतो. १८ ते २८ फेब्रुवारीचा कार्यक्रम निश्चित केला. पुणे- अहमदाबाद मार्गे लिट्ल रण ऑफ कच्छ (LRK) सुरेंद्रनगर जिल्हा, ग्रेटर रण ऑफ कच्छ (GRK) कच्छ जिल्हा व वेलावदर (जिल्हा भावनगर) येथील ब्लॉक बक सॅक्चुरी असा कार्यक्रम ठरला. LRK मध्ये आम्ही दोघे एकदा गेलो होतो,

मिलिंदही एकदा जाऊन आला होता. परंतु प्रत्येक वेळी काही तरी नवीन पहायला मिळतेच त्यामुळे आमची पुन्हा जाण्याची तयारी होत दि. १८ फेब्रुवारी रोजी आम्ही सकाळी ५.३० वाजता पुण्याहून निघालो. वाटेत ठाणे घोडबंदर मार्गे गुजराथ हायवे ला लागलो. प्रथम आम्हाला जैनाबाद येथील डेझर्ट कोर्सर (LRK) ह्या रिसॉर्ट मध्ये जायचे होते.

अहमदाबाद पासून जैनाबाद १०० किमी. अंतरावर आहे. मिलिंदची उत्तम स्थितीतील गाडी, गाडी चालविण्याचा उत्साह व कौशल्य आणि NH 48 सारखा हायवे त्यामुळे आम्ही नाश्ता, जेवण व चहा साठी थांबून सुद्धा संध्याकाळी ६ वाजता अहमदाबाद येथे पोहचलो. गावातील रहदारीत न जाता बाहेरीलच एका लॉजमध्ये मुक्काम केला. दुसरे दिवशी सकाळीच ७ वाजता

विरमगावच्या दिशेने निघालो. वाटेत एके ठिकाणी नाश्ता केला व रस्त्यात पक्षी बघत आम्ही जैनाबादच्या दिशेने निघालो. सकाळी ११ च्या सुमारास आम्ही आमच्या पहिल्या मुक्कामी पोहचलो. जैनाबादच्या ह्या रिसॉर्ट मध्ये आम्ही ७ - ८ वर्षांपूर्वी आलो होतो. ऑफिस, त्याच्याजवळ एक मोठा डायनिंग हॉल, त्यामध्ये टेबल खुर्च्यांबरोबर मातीचे बनविलेले सोफे, ज्यावर आरसे लावून केलेली गुजराथी कलाकुसर. थोडे पुढे गेल्यावर कलात्मकतेने तयार केलेल्या

वर्तुळाकार झोपड्या. बाहेरील बाजूस आरसे लावून केलेली सजावट, आत शिरताना उजव्या बाजूला झोपाळा. आत गेल्यावर सर्व अत्याधुनिक सोयी. झोपाळ्यावर बसून चहा घेतला व ऑफिसमध्ये आम्ही रिसॉर्टचे मालक श्री. धनराज

मलिक ह्यांना भेटलो. १९, २० व २१ असे ३ दिवस आम्ही येथे रहाणार होतो. श्री. मलिक ह्यांच्याबरोबर जुनी ओळख होतीच त्याला पुन्हा उजाळा मिळाला. १९ ची दुपार व २० व २१ च्या प्रत्येकी दोन अशा ५ सफारी करण्याचे ठरले व कार्यक्रम निश्चित केला. दुपारी ३.३० वाजता सफारीला जाण्याचे ठरले. सकाळी व रात्री चांगलीच

थंडी व दुपारी कडक ऊन असे तेथील हवामान होते. आम्ही जेवण झाल्यावर रिसॉर्टच्या आवारातील झाडांवर पक्षी पहात होतो. अशा सहलीत सूर्यप्रकाश असेपर्यंतचा जास्तीत जास्त वेळ फोटोग्राफी व पक्षी निरीक्षण ह्यात घालविण्याचा आम्हा चौघांचाही प्रयत्न असतो, त्यामुळे वामकुक्षी वगैरेला

फाटा देऊन आम्ही कॅमेरे घेऊन रिसॉर्टच्या आवारात फिरू लागलो. आमच्या हटच्या दाराजवळील लिंबोणीच्या झाडावर स्पॉटेड आउलेटचे अखवे कुटुंबच वस्तीला होते. आम्ही दार उघडले कि ती मंडळी कुतूहलाने मान वाकडी करून पहात असत. आमच्या रिसॉर्टच्या आवारातच आम्हाला स्पॉटेड आउलेट, रेड

वेंटेड बुलबुल, व्हाईट इअर्ड बुलबुल, कॉपर स्मिथ बार्बेट, प्रिनिया, कॉमन बॅब्लर, कॉलर्ड डव्ह, सनबर्ड ह्यासारखे पक्षी दिसले. रिसॉर्टच्या आवारात एक वेगळेच झाड पाहिले, त्यावर बारीक फळे होती व त्यावर पक्ष्यांचा बराच वावर दिसत होता.

ते झाड म्हणजे साल्वाडोरा पेरसिका (Salvadora Persica). रुक्ष, कमी पाणी असलेल्या प्रदेशात आढळणारी, आफ्रिका व मध्य पूर्वेकडील मूळची असलेली ही एक वनस्पती. गुजराथमध्ये आम्हाला LRK व GRK ह्या दोन्ही

ठिकाणी आढळली. आमच्या LRK येथील रिसॉर्टमध्ये सुद्धा ही झाडे दिसत होती. ही झाडे shrub ह्या प्रकारात मोडतात. उंची साधारणतः २० ते २५ फूट. कडुलिंब व बाभळीच्या झाडांप्रमाणे ह्या झाडाच्या काठ्यांचा वापर दात साफ करण्यासाठी करतात. त्यांना मिस्वाक असे म्हणतात. ह्याच्या फुलांना छान वास असतो. ह्याची फळे बेरींप्रमाणे असतात. ह्या झाडाचे खोड कोळसा बनविण्यासाठी वापरतात. LRK मधील आमच्या रिसॉर्टच्या आवारात असलेल्या ह्या झाडांवर पांढऱ्या गालाचा बुलबुल

(white cheeked bulbul) गुलाबी पोटाच्या मैना तसेच इतर काही पक्षी फळे खाण्यास सारखी ये जा करत होते. आम्हाला मात्र ह्या झाडावर दिसणारा ग्रे हायपोकोलिस (Grey Hypocolius) नावाचा पक्षी पहायचा होता.

साधारणतः ऑक्टोबर ते फेब्रुवारी पर्यंत हा पक्षी गुजराथ मधील कच्छच्या रणात दिसतो. रिसॉर्टच्या आवारात असलेल्या बोराच्या झाडांवरून पडलेल्या बोरांसाठी धावपळ करणाऱ्या खारी हि दिसल्या. दुपारी असलेल्या कडक उन्हामुळे आमच्या हट मागील पाण्याच्या पाइपमधून टपकणारे पाणी पिण्यासाठी येणारे पक्षी ह्यांचे फोटो काढण्यात आमचा वेळ कसा गेला ते कळले नाही.

दुपारी चहा घेतला, आमच्यासाठी सफारी जीप तयार होती. आमचे गाईड व ड्राइवर होते मुसाभाई, दूरवरून पक्षी ओळखण्यात व गाडी बरोबर त्या ठिकाणी घेऊन जाऊन व फोटो काढण्यायोग्य जागी थांबवून ठेवण्यात अत्यन्त कुशल. त्यांच्याबद्दल आमच्या मागच्या सहलीत

असेच ऐकले होते, त्यावेळी ते दुसऱ्या ग्रुपबरोबर होते, परंतु आता मात्र आमच्या सर्व ५ हि सफारींसाठी ते आमच्याबरोबर असणार होते. आम्ही ओपन जीप मध्ये बसलो व सफारी सुरु झाली. जीपचे छत काढलेले होते त्यामुळे

दुपारी चांगलेच ऊन जाणवत होते. ह्या जीपमध्ये आणखी एक सोय होती. त्यामध्ये एक पिप आडवे बसवलेले होते. त्यात १०-१२ पाण्याच्या बाटल्या ठेवलेल्या असायच्या. सकाळच्या सफारीत बहुतेक वेळा नाष्टा सफारीवरच व्हायचा. त्यावेळी खाण्याचे पदार्थ व चहा जीपबरोबर असायचा व साधारणतः सकाळी ९ चे सुमारास बाहेरच नाष्टा व्हायचा. बाहेर रणात केलेला नाष्टा काहीतरी वेगळ्याच चवीचा

लागायचा. गावातून बाहेर पडताना पांढऱ्या मातीची स्वच्छ घरे दिसत होती, गावातील लहान मुले आम्हाला हात हलवून बाय बाय करत होती. वाटेत कोठेतरी एखादा कांक्रेज गार्गीचा कळप समोरून येताना दिसत होता. त्या

कळपाबरोबर पांढरे धोतर, पांढरी बंडी व डोक्याला पांढरे मुंडासे बांधलेला, खांद्यावर आडवी काठी व झुपकेदार मिशा असलेला एखादा गुराखी होता. गायींच्या कपाळावर मण्याची माळ होती. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला एरंड, जिरे, कपाशी

व जनावरांचा चारा असलेली शेती होती. मध्येच एखाद्या ठिकाणी पाण्याचा छोटासा तलाव होता. त्यामध्ये पेंटेड स्टोर्क, आयबीस, वॉटर

मूरहेन काही बदके इत्यादी पक्षी दिसत होते. मुसाभाई गाडी थांबवून

माहिती देत होते. रस्त्याच्याकडेला असलेल्या तारांवर श्राईक, रोलर इत्यादी पक्षी दिसत होते. गाव मागे टाकून आम्ही मुख्य रस्त्यावर आलो व मुसाभाईंनी गाडी रस्त्याच्याकडेला खाली उतरविली. आता डोळ्यासमोर क्षितिजापर्यंत मोकळे मैदान दिसत होते. मध्येच कोठेतरी एखाद्या उंचवट्यावर काही बाभळीसारखी झाडे दिसत होती, जमिनीवर छोटी झुडपे होती. रण म्हणजे खाऱ्या पाण्याचा दलदलीचा प्रदेश (Salt Marsh). ह्या ठिकाणी भरती व ओहोटीच्या वेळी समुद्राचे पाणी अनुक्रमे वाढते व कमी होते. भारत व पाकिस्तानच्या सीमेवर हा प्रदेश पसरला आहे, ज्याचा जास्त भाग भारतातील गुजराथ राज्यात कच्छ जिल्ह्यात येतो. हा प्रदेश LRK व GRK असा विभागला आहे. राजस्थान व गुजराथमध्ये उगम पावणाऱ्या बऱ्याच नद्या कच्छच्या रणातून वाहतात. समुद्रसपाटीला असल्यामुळे पावसाळ्यात हा प्रदेश संपूर्ण पाण्याखाली जातो. ह्यातील काही भाग उंच वाळूचा प्रदेश आहे त्याला बेट असे म्हणतात. हि साधारणतः २-३ मीटर उंच असतात त्यावर झाडे, झुडपे वाढतात. ज्यामुळे दरवर्षी निर्माण होणाऱ्या पूरस्थितीत वन्यजीवांना आसरा मिळतो. ह्या प्रदेशात उन्हाळ्यात तापमान ४४^० सें. तर जास्तीत जास्त ५०^० सें. व हिवाळ्यात ०^० सें. किंवा त्या खाली असते. क्षार असलेली जमीन, पाण्याची कमतरता व अत्यंतिक टोकाचे तापमान अशा स्थितीतसुद्धा वनस्पती, प्राणी व पक्षी यांची विविधता पाहून आश्चर्य वाटते. काही प्रकारचे गवत व काटेरी झुडुपे तसेच बेटांवर प्रोसोपीस जुलिफ्लॉराची झाडे दिसत होती. ह्या झाडाच्या बिया असलेल्या शेंगा म्हणजे येथील जंगली गाढवांचा

वर्षभर आहार. जंगली गाढव, नीलगाय, काळवीट, चिंकारा तसेच लांडगे, पट्टेरी तरस, जंगली मांजर, कॅरॅकल ह्या प्रकारचे सस्तन प्राणी, तसेच लेसर फ्लोरिकन, क्रेन, फ्लेमिंगो अशा पक्ष्यांच्या सुमारे २०० प्रजाती ह्या भागात दिसतात.

आमची जीप धुळीचे लोट उडवीत चालली होती. एका ठिकाणी प्रोसोपीस जुलिफ्लॉराच्या झुडुपाखाली एक

घुबड बसले होते (Short Eared Owl) आमच्या ह्या ट्रीपमधला पहिला लाइफर (प्रथमच पाहिलेला पक्षी). मुसाभाईंनी जीप त्याच्यासमोर योग्य त्या जागी थांबवली व आम्ही भरपूर फोटो काढले. थोडे पुढे गेल्यावर पुन्हा एक घुबड दिसले. शॉर्ट इअर्ड आऊल मुख्यतः मोकळ्या गवताळ प्रदेशात दिसतात. कच्छच्या रणात हा पक्षी ऑक्टोबर ते एप्रिल मध्ये दिसतो. बुबुळे पिवळी व त्याभोवती काळी रिंग असते. ह्या उलट लॉन्ग इअर्ड आउलची बुबुळे केशरी असतात. ह्यांची घरटी जमिनीवरच

असतात. एका वेळी ६-७ अंडी देतात. साधारणतः २१ - ३७ दिवसात पिल्ले बाहेर येतात व उडण्याचा प्रयत्न करतात. ह्यांचे खाद्य म्हणजे शक्यतो उंदीर वर्गीय प्राणी, छोटे पक्षी, नाकतोड्यासारखे कीटक इत्यादी. शिकार विशेषतः रात्री केली जाते. ह्यांनी खाल्लेल्या शिकारीची नखे, चोच किंवा काही हाडे हे पक्षी पचवू शकत नाहीत त्यामुळे न पचलेला सर्व भाग एका गोळीच्या स्वरूपात बाहेर टाकला जातो. जमिनीचा वापर शेती, उद्योग, जनावरांच्या चरण्यासाठी, पर्यटन ह्यासाठी होऊ लागल्यामुळे व जमिनीवर घरटे बनविण्याच्या सवयीमुळे ह्यांचा अधिवास धोक्यात आला आहे व त्याचा परिणाम ह्यांच्या संख्येवर होऊ लागला आहे. थोडे पुढे गेल्यावर आम्हाला ग्रे फ्रॅंकोलीन दिसला. ह्या परिसरात हा पक्षी खूप वेळा पाहिला. हा पक्षी साधारणतः रुक्ष प्रदेशात दिसतो. ह्याला तीतर असेही म्हणतात. नराच्या पायावर एक किंवा दोन टोकदार हाडे असतात. अत्यंत कमी अंतरावर उडत जाऊन झुडुपांमध्ये लपतात. शक्यतो जमिनीवरच घरटी बनवतात. बिया, धान्य व छोटे किडे हे

ह्यांचे खाद्य. भारतात काही ठिकाणी हे पक्षी पाळून त्यांची झुंज लावली जाते. थोडे पुढे गेल्यावर आम्हाला काही क्रेन (Common Crane) दिसले. आमच्या गुजराथमधील संपूर्ण प्रवासात क्रेन खूप वेळा दिसले. काही वेळा एखाद्या गटात किंवा काही वेळा एखाद्या पिल्लासोबत. बऱ्याच वेळेला आमच्या जीपच्या आवाजामुळे ते दूर उडून जात.

आमचे पुढचे लक्ष्य होते पॅरेग्रीन फाल्कन (Peregrine Falcon). एक शिकारी पक्षी, निळसर करड्या रंगाची पाठ, पट्टे असलेले पोट व काळे डोके असा हा पक्षी संध्याकाळच्या वेळी रणात रात्रीच्या मुक्कामाला येतो. त्यामुळे संध्याकाळी अथवा सकाळी ह्यांचे दर्शन हमखास होणार. मुसाभाईंनी दुरवरूनच अंदाज घेतला व आम्हाला सांगितले फाल्कन, आम्ही कॅमेरे सरसावून बसलो. योग्य अंतरावर गेल्यावर मुसाभाईंनी गाडी हळू केली तसा तो उडून दूर जाऊ लागला आमची जीप त्याच्या मागे जाऊ लागली, असे दोन तीन वेळा झाल्यावर तो एका जागी बसला व आम्हाला त्याचे फोटो मिळाले. हा पक्षी भक्ष्यावर झडप घालताना त्याच्या जबरदस्त वेगामुळे प्रसिद्ध आहे. नॅशनल जीओग्राफिकच्या अनुसार ह्याचा जास्तीत जास्त वेग ३८९

किमी. ताशी असा मोजला गेला आहे. ह्याची मादी हि नरापेक्षा मोठी असते. हा पक्षी सर्वदूर आढळतो. ह्याच्या चोचीचा वरचा भाग टोकाला वाकडा असतो, त्यामुळे ह्यांना भक्ष्य फाडता येते. खूप उंच जाऊन वेगाने खाली येताना हा भक्ष्याच्या एका पंखाला जोरदार तडाखा देतो. छोटे पक्षी, कबूतरे, उंदीर वर्गीय प्राणी यांची शिकार करतो. हा पक्षी अनेक प्रकारचे जिवानू व परजीवी यांचा वाहक असतो. ह्यांचे आयुष्य अंदाजे २० वर्षे असते. ह्या पक्ष्याला सहज देता येणारे प्रशिक्षण व ह्याचा प्रचंड वेग, ह्यामुळे हा पक्षी शिकार करण्यासाठी वापरला जातो. फाल्कन हे अधिकार व शौर्याचे प्रतीक मानले जाते. प्राचीन इजिप्शीयन संस्कृती मध्ये एका देवाचे, धड मनुष्याचे व शीर फाल्कनचे दाखविले आहे. युनाइटेड अरब एमिरेट्सचा फाल्कन हा राष्ट्रीय पक्षी आहे. सर्व प्रकारच्या शिकारी पक्ष्यांमध्ये फाल्कन वरच्या स्तरावर मानला जातो. असल्या रुबाबदार पक्ष्याचे फोटो काढून आम्ही मागे फिरलो. वाटेत एके ठिकाणी थांबून सूर्यास्ताचे फोटो घेतले व रिसॉर्टकडे निघालो. आता चांगलाच अंधार पडला होता व आम्हाला मुसाभाई रातवा (नाइटजार) नावाचा पक्षी दाखविणार होते.

नाईटजार अंधार पडल्यावरच आपल्या हालचाली सुरु करतात. दिवसा ते जमिनीवर स्वस्थ बसून राहतात. एके ठिकाणी जीप आल्यावर मुसाभाईंनी आपल्या जवळील मोठा टॉर्च काढला व अंधारात प्रकाश टाकला, त्यात पक्ष्याचे डोळे चमकले अशा वेळी नाईटजार जमिनीवर उतरून स्वस्थ बसतात. त्यांना इजा न होऊ देता जीप त्याच्याजवळ

नेऊन उभी केली व त्यामुळे छान फोटो घेता आले. आम्हाला सायकेज व इंडियन नाईटजार असे दोन प्रकारचे नाईटजार पहायला मिळाले. हा पक्षी रात्री व पहाटे जास्त क्रियाशील असतो व दिवसा जमिनीवर बसून असतो. संध्याकाळच्या वेळी गुरांच्या गोठ्याजवळ घोंघावणाऱ्या कीटकांना खाण्यासाठी हे पक्षी तेथे असतात. रात्रीच्या वेळी रस्त्यावर सुद्धा

हे पक्षी बसलेले आढळतात जे दिव्याच्या उजेडात तेथील किडे खातात. आपली चोच उघडी करून हे कीटकांच्या घोळक्यातून उडत जातात व आपले भक्ष्य पकडतात. आता थंडी वाढू लागली होती. रस्त्यावर कोणताच उजेड नसल्यामुळे आम्ही स्वच्छ चंद्रप्रकाश अनुभवत होतो. सुमारे ८.३० वाजता आम्ही रिसॉर्टवर पोहचलो.

दुसरे दिवशी सकाळी तेथील नवा तलाव (नया तालाब) ह्या ठिकाणी जायचे होते. रिसॉर्टपासून काही अंतरावरच हा तलाव आहे. त्यामध्ये असंख्य पाणपक्षी पहायला मिळतात. मुख्य रस्त्यावरून आत गेल्यावर प्रथम आम्हाला यूरेशियन थिकनी हा पक्षी दिसला. तीन चार पक्षी एका झुडुपाखाली होते. जरी पाण्याभोवती दिसणारा हा पक्षी असला तरीही रुक्ष व कोरड्या जमीनवर सुद्धा हे पक्षी दिसतात. घोट्याच्या विशिष्ट आकारावरून ह्याला थिकनी असे म्हणतात.

विशेषतः रात्री सक्रिय असणारे हे पक्षी, छोटे सरपटणारे प्राणी, कीटक हे ह्यांचे भक्ष्य. रुक्ष व कोरड्या जमीनवर हे पक्षी दिसतात. वाटेत एका जुलिफ्लोराच्या झाडावर ग्रेटर स्पॉटेड इगल बसलेला दिसला. तसेच मार्श हॅरिअर हि पाण्याजवळ

कमी उंचीवर उडत आपल्या नाष्ट्याची सोय पहात होता. ह्या मोसमात असंख्य पाणपक्षी, गवताळ प्रदेशातील पक्षी येथे येतात. त्यामुळे स्वाभाविकच त्यांची शिकार करणारे (फाल्कन्स, हॉरिअर, इगल्स इत्यादी) शिकारी पक्षी येथे पहायला मिळतात. पुढे आम्ही काही रुडी शेल डक पाहिली.

ऑरेंज रंगाची हि बदके आमच्या भ्रमंतीमध्ये अगदी पुणे, सिक्कीम, पश्चिम बंगाल, आसाम येथे पाहिली होती. थोडे पुढे गेल्यावर मुसाभाईंनी आम्हाला ब्लॅक विंगड लॅपविंग हा लाईफर दाखविला. कमी उंचीचे गवत असलेल्या गवताळ प्रदेशात हे पक्षी दिसतात, वाळवीच्या वर्गातील किडे तसेच मुंग्या खातात. तलावावर असंख्य पाणपक्षी दिसत होते त्यामध्ये पेलिकन्स, विविध प्रकारची बदके, प्लवर्स, गॉडव्हिट्स, स्टिल्ट्स हे प्रकार होतेच शिवाय काठावर एक मार्श हॉरिअरही आपले पंख साफ करत बसलेला होता.

मध्येच एखादी क्रेनची माळ विशिष्ठ आवाज करत डोक्यावरून जात होती. तसेच काही लेसर फ्लेमिंगोही उडत गेले. तेव्हायत काही ग्रे लॅग गुज आमच्या समोरून उडत गेले. छोट्या छोट्या गटांमध्ये हे पक्षी दिसतात. विशेषतः युरोपमध्ये हे पक्षी पाळले जातात . छोट्या पाणथळ जागा, दलदलीचा प्रदेश किंवा त्याजवळील शेते हा यांचा अधिवास. शक्यतो गवत, मुळं, तसेच शेतातील धान्यही खातात. ह्या पक्ष्यांचा उपयोग मांस खाण्यासाठी केला जातो. तसेच त्यांची मऊ पिसे गाद्या, उशा यांच्यासाठी वापरतात. त्यांच्याकडून शेतातील पिकांची बरीच नासधूस केली जाते. पूर्वीच्या रोमन साम्राज्यामध्ये ग्रे लॅग गुज पवित्र मानले जात. ग्रे लॅग गुजचे मनासारखे फोटो काढून आम्ही थोडे पुढे सरकलो.

नंतर आम्हाला एका छोट्या झाडावर बसलेला सिरकीर मालकोहा हा पक्षी दिसला. हा कोकिळ वर्गातील पक्षी असला तरीही स्वतः बनविलेल्या घरट्यात आपली अंडी उबवतो. झुडुपांच्या तसेच रुक्ष व कमी पाण्याच्या प्रदेशात हे पक्षी दिसतात. जमिनीवरील छोटे किडे, सरपटणारे प्राणी तसेच काही बिया छोटी फळे हे ह्यांचे खाद्य. पाण्यात असंख्य बदके, पाणपक्षी, सभोवार गवतात काही कॉमन क्रेन्स, त्याशिवाय विटिअर, रोलर सारखे पक्षी, मध्येच एखादा मार्श हॉरिअर अशा पक्ष्यांचे जणू संमेलन भरले होते. जो तो आपले उदरभरणाचे काम मन लावून करत होता. मग आम्हीही एके ठिकाणी गाडी थांबवून नाष्टा केला. आता चांगलेच ऊन जाणवायला लागले होते. पुढे गेल्यावर आम्हाला सॅण्डग्राऊजची एक जोडी दिसली. सभोवतालच्या वाळलेल्या गवतात ते इतके मिसळून गेले होते कि आम्हाला प्रथम दिसलेच नाहीत, परंतु मुसाभाईंनी त्यांच्यापासून थोड्याच अंतरावर गाडी उभी केली. मग आम्ही भराभर फोटो काढले. कबुतरासारख्या दिसणाऱ्या

ह्या पक्षाला टोकदार शेपटी असते. छोटे डोके व आखूड पाय, नर व मादी ह्यांचे रंग वेगवेगळे असतात. नराच्या छातीवर काळ्या रंगाचा पट्टा असतो. दोघांच्याही अंगावर सुंदर नक्षी असते. पाय आखूड असल्यामुळे हे पक्षी

अगदी जमिनीलगत चालतात. एखादी धोक्याची चाहूल लागली तर जागेवर स्तब्ध बसून रहातात व धोका जवळ येतोय असे वाटल्यास लगेच उडून जातात. साधारणतः कळपात दिसतात. कमी पाणी असलेला प्रदेश तसेच खुरटी झुडुपे असलेल्या प्रदेशात हे पक्षी दिसतात. वेगवेगळ्या बिया, किडे व छोटी फळे खातात, पाण्यासाठी बऱ्याच अंतरापर्यंत जातात. वाळवंटातील एखाद्या पाण्याच्या जागी हे कळपाने सकाळी अथवा संध्याकाळी हमखास दिसतात.

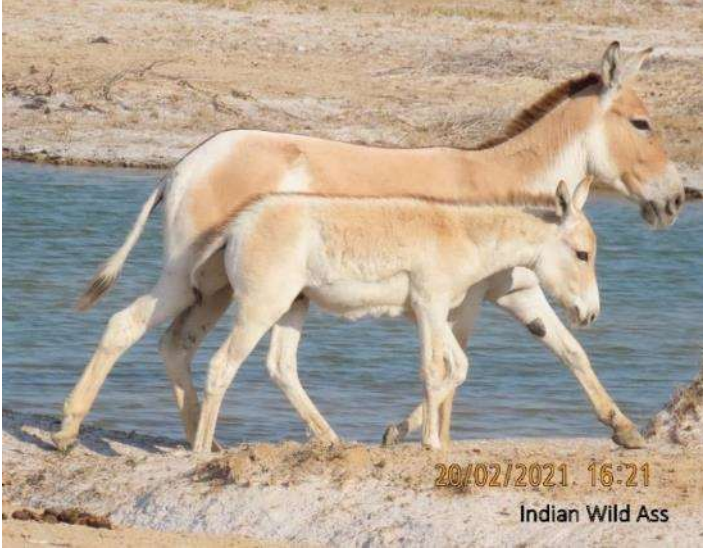
ह्या पक्ष्यांची घरटी वाळूतील खोलगट भागात असतात. पाणथळ जागेवर ह्या पक्ष्यांची शिकार ससाण्यांकडून केली जाते. ह्या पक्ष्यांच्या पोटावरील पंख एखाद्या स्पन्ज प्रमाणे पाणी शोषून घेतात. उन्हाळ्यात पाणथळ जागी पाणी

प्यायल्यावर हे पक्षी आपले पोटावरील पंख भिजवतात व त्वरित आपल्या घरट्याकडे जातात व आपल्या पिल्लाना हे पाणी पाजतात. प्रतिकूल परिस्थितून त्वरित मार्ग काढण्याची क्षमता, एखाद्या वातावरणाशी जुळवून घेण्यासाठी

आवश्यक ते बदल करण्याची तत्परता पाहून खरेच आश्चर्य वाटते. आमची जीप हळू हळू तळ्याचा परिसर सोडून मुख्य रस्त्याला लागली. साधारणतः ११ वाजता आम्ही रिसॉर्टवर परत आलो.

दुपारची सफारी ठरल्याप्रमाणे ३.३० वाजता सुरु केली. गावाबाहेर आल्यावर आम्ही मुख्य रस्त्याच्या दुसऱ्या बाजूला गेलो. तेथील खुरट्या गवतात काही गाढवे चरताना दिसली. भारतीय जंगली गाढवे (Indian Wild Ass). हा प्राणी भारतात फक्त ह्याच भागात दिसतो. भारतीय जंगली गाढवं ज्याला गुजराथीत घुडखुर किंवा खूर असे म्हणतात. IUCN च्या अनुसार हि प्रजाती धोक्यात आलेली आहे. ह्या गाढवांच्या अंगावर पांढरा व हलका तपकिरी रंग, मानेवर

उभ्या केसांचा काळा पट्टा, पाठीवर शेपटीपर्यंत गडद तपकिरी पट्टा असतो. गुजराथमधील LRK येथील इंडियन वाइल्ड ऍस सँक्चुअरीमध्ये हि गाढवे पहायला मिळतात. परंतु आता मात्र हि गाढवे GRK मध्येही दिसू लागली आहेत. तसेच राजस्थानातील जालोर जिल्ह्याचा जो भाग GRK ला लागून आहे तेथेही दिसतात. हि गाढवे छोट्या छोट्या कळपात राहतात ज्याचा प्रमुख एक नर असतो. खाऱ्या पाण्याचा अंश असलेल्या वनस्पती (Morud), गवत, पाने, जुलिफ्लोरा

प्रोसोपीसच्या शेंगा खातात. ह्या सवयीमुळे हि प्रजाती अशा प्रदेशात राहण्यासाठी अगदी योग्य आहे, जे कोणत्याही दुसऱ्या प्रजातीला शक्य झाले नाही. तसेच ह्या प्रदेशातील अत्यंत टोकाच्या तापमान बदलात (१० – ५०० सेंटीग्रेड) हि राहू शकतात. ५०० सेंटीग्रेड तापमानाला होणारे पाण्याचे अत्युच्च बाष्पीभवन व त्यामुळे होणारे पाण्याचे दुर्भिक्ष अशा प्रकारच्या आव्हानांवर मात करून हि प्रजाती तेथे टिकून आहे व वाढत आहे. हि साधारणतः ताशी ७०-८० किमी ह्या वेगाने धावू शकतात. माणसांकडून ह्यांची शिकार होत नाही किंवा ह्यांना मारणारा कोणी शिकारी प्राणी नाही, परंतु एखाद्या साथीच्या रोगाला मात्र बळी पडू शकतात. चरण्यासाठी गवताळ प्रदेशावर पाळीव प्राण्यांनी केलेले आक्रमण आणि मिठागरांची वाढती संख्या व त्यामुळे होणारा ह्यांच्या अधिवासाचा नाश ह्यामुळे हि प्रजाती संकटात आहे. पाण्याच्या उपलब्धतेमुळे जेथे शेती केली जाते त्या जागेतील ह्यांचा वावर, त्यामुळे ह्या भागातील शेतकऱ्यांकडून होणारा विरोध

हि सर्वच अभयारण्यात आढळणारी गोष्ट येथेही आढळते. भारतातील एकमेव ठिकाणी हि प्रजाती असल्यामुळे ह्या प्रजातीचे जतन करण्यासाठी, तज्ञांच्या मते ह्या प्राण्यासाठी राजस्थान हा सुद्धा एक पर्याय असावा जेथे त्यांचे पुनर्वसन करावे. त्यामुळे जर एका ठिकाणी साथीच्या रोगाने त्यांची संख्या कमी झाली तर दुसरा पर्याय उपलब्ध असेल.

एका वस्तीजवळून जाताना काही कांक्रेज जातीच्या गायी चरत होत्या. गुजराथमधील बनासकाठा जिल्ह्यातील कांक्रेज तालुक्यावरून हे नाव पडले. भारतीय जातीच्या ह्या गायीचे वैशिष्ट्य म्हणजे खांद्यावर उंचवटा, गळ्याखाली

लोम्बणारी कातडी, इंग्रजी यू आकाराची शिंगे व लोम्बणारे कान. उत्तम रोगप्रतिकारक शक्ती व जास्त तापमान सहन करण्याची क्षमता हि ह्या गायींची वैशिष्ट्ये. फार पूर्वीपासून कांक्रेज गायी व बैल ह्यांची ब्राझीलमध्ये निर्यात होई तेथे त्यांचा उपयोग गुझेराज नावाचे संकर बनविण्यासाठी केला जात असे. ह्या गायीचे चित्र असलेले पोस्टाचे तिकीट व एक नाणे सुद्धा

ब्राझीलमध्ये आहे. जीपपासून काही अंतरावरच फ्रॅंकोलीन फिरत होते योग्य जागा व उत्तम प्रकाश त्यामुळे छान फोटो मिळाले. पुढे एका तलावावर गेलो तेथे असंख्य फ्लेमिंगोज होते. तेथून पुन्हा गवताळ प्रदेशात आलो बरेच लाक्स दिसत होते व त्यांना भक्ष्य करण्यासाठी वरती हॉरिअर्स फिरताना दिसत होतेच. आता त्यांची रात्रीच्या मुक्कामाची वेळ होत आली होती. पुन्हा एकदा वाइल्ड ऍसचा ग्रुप दिसला. थोडे पुढे गेल्यावर मॉन्टेग्यु हॉरिअर दिसला. ब्रिटिश नेचरलिस्ट जॉर्ज मॉन्टेग्यु (१८०२ साली त्यांनी पक्ष्यांविषयी शब्दकोश लिहिला) यांचे नावावरून ह्या पक्ष्याला हे नाव दिले आहे. नर व मादी ह्यांचे वेगवेगळे रंग असतात. छोटे पक्षी, सरपटणारे छोटे प्राणी, उंदीर वर्गीय प्राणी व नाकतोडे

हे ह्यांचे अन्न. भारतात हे पक्षी हिवाळ्यात गवताळ (विशेषतः नाकतोड्यांसाठी) प्रदेशात येतात. गवताळ प्रदेशाचा वापर इतर लागवडीसाठी वाढल्यामुळे पर्यायाने यांचीही संख्या कमी होऊ लागली आहे. आता हळूहळू अंधार पडू लागला व आम्ही रिसॉर्टकडे परत फिरलो.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी आम्ही ६ वाजता बाहेर पडलो. आज आम्हाला मुसाभाई मॅकक्वीन बस्टर्ड हा लायफर दाखविणार होते. मुख्य रस्त्यावरून रणात उतरल्यावर आधी सूर्योदय दिसला. तसेच पुढे जात राहिलो. रात्री वस्तीला आलेले हॅरियर्स, ईगल्स हळू हळू आपल्या जागा सोडायला लागले होते. जूलिफ्लॉराच्या झाडावर केस्ट्रल बसलेला दिसला. आम्हाला उत्सुकता होती बस्टर्ड पहायची. थोडे पुढे गेल्यावर बऱ्याच लांब झुडुपांमध्ये एक बस्टर्ड दिसला. आमच्या जीपची चाहूल लागल्यावर तो घाईने झुडुपांकडे निघाला. आम्ही जमतील तसे फोटो काढले व पुढे निघालो. मॅकक्वीन बस्टर्ड हा पक्षी अरेबियन पेनिन्सुला ते पश्चिम भारत व कॅस्पियन समुद्र ते मध्य

आशियातील मंगोलियाचे पठार ह्या प्रदेशात दिसतो. कझाकस्तान मध्ये हा पक्षी अधिक प्रमाणात दिसतो. कमी उंचीचा गवताळ प्रदेश हा ह्या पक्ष्याचा आवडता अधिवास. हिवाळ्यात गुजराथमधील LRK हि ह्या पक्ष्यांच्या निवासासाठी योग्य जागा. ससाण्याच्या साहाय्याने केलेली शिकार हा अरबी संस्कृतीचा एक अविभाज्य भाग. त्यामुळे ह्या पक्ष्यांची शिकार अशा पद्धतीने होऊन ह्यांची संख्या कमी होऊ लागली. त्यामुळे अबुधाबी सरकारने ह्यांच्या संरक्षणासाठी विशेष प्रयत्न सुरु केले आहेत. पाकिस्तानात हिवाळ्यात हे पक्षी येतात, तेथे अरबांकडून त्यांची शिकार केली जाते.

काही अंतर गेल्यावर मुसाभाईंनी एके ठिकाणी गाडी थांबवली व आम्हाला सांगितले कि गाडीचे जवळ एक सॅण्डग्राऊजची जोडी बसली आहे. आता चांगले फोटो मिळण्यासारखी स्थिती होती आम्ही त्या स्तब्ध बसलेल्या जोडीचे फोटो काढले, ते उडून गेल्यावर आम्ही पुढे निघालो. आता पुन्हा एकदा मॅकक्वीन बस्टर्डचे दर्शन झाले, ह्यावेळी तो बऱ्यापैकी मोकळ्या जागेत होता त्यामुळे फोटो

चांगले मिळाले. मुसाभाईंनी गाडी नाष्ट्यासाठी एके ठिकाणी थांबविली. पुन्हा एकदा निसर्गात नाष्ट्याचा आनंद, हा पण आमच्यासाठी एक event होता. नाष्ट्यानंतर पुढे निघालो. आता रणात काही ठिकाणी मिठागरे दिसत होती. नंतर पुढचे सुमारे दिड तास आम्ही रणात फिरत होतो काही ठिकाणी आम्हाला ईगल दिसले, तसेच आमच्या जीपच्या पुढे पळणारी वाइल्ड ऍस हि दिसली. आम्ही आता परतीच्या वाटेवर होतो. साधारणतः १०.३० झाले होते परंतु ऊन चांगलेच जाणवत होते. जमिनीवर एका छोट्या जूलिफ्लॉराच्या झाडाच्या सावलीत एक पेरेग्रीन फाल्कन बसला होता. तसेच पुढे गेल्यावर एक मॉन्टेग्यु हॅरियर पण अशाच एका छोट्या झाडाच्या सावलीत बसला होता. तेथून पुढे गेल्यावर एक शॉर्ट इअर्ड आऊल दिसले. पुन्हा फोटो काढण्याचा मोह आवरला नाही. पुढे आम्ही मुख्य रस्त्याला लागलो. एका बाजूला वाटेत काही शेते लागली त्या शेतात छोटी छोटी रोपे होती आम्ही मुसाभाईंना विचारल्यावर ती जिऱ्याची शेती आहे असे त्यांनी सांगितले. रोपांची काही कोवळी पानेही त्यांनी आम्हाला आणून दाखविली, त्या पानांना जिऱ्याचा छान वास येत होता. आम्ही ११.३० वाजता रिसॉर्टवर पोहचलो.

आता LRK मधील दुपारची एकच सफारी बाकी होती. धनराजजी म्हणाले दोपहर मे आराम करो, परंतु आम्हाला आणखीन फिरायचे होते. दुपारी आम्ही ३.३० वाजता तयार झालो. गावाबाहेर जाताना दिसतील तसे पक्षी पहात फोटो काढत होतो. त्यामध्ये अगदी मोर, कॉमन क्रेन, नीलगाय, लार्क, केस्ट्रल इत्यादी पक्षी दिसले. त्यानंतर मुसाभाई आम्हाला मीठ बनविण्याचे (सॉल्ट पॅनिंग) काम चाललेल्या एका ठिकाणी घेऊन गेले . जमिनीत मुरलेले खारे पाणी डिझेलच्या पंपाने खेचून वर काढले जाते, जमिनीवर तयार केलेल्या चरांमध्ये हे पाणी सोडले जाते, सूर्याच्या उष्णतेमुळे ह्या पाण्याचे बाष्पीभवन होऊन मीठ तयार होते. हे मीठ ट्रकमधून घेऊन जातात. तेथेच एका बाजूला एक मजूर व त्याचे कुटुंब एका झोपडीवजा निवाऱ्यात रहात होते. त्या कुटुंबातील मुलगा अगदीच लहान होता. हि मंडळी दूर खेडे गावात रहातात, पावसाळा संपला कि मिठागराचे काम सुरु करतात व पुन्हा पावसाळा येईपर्यंत तेथेच रहातात. रात्री व सकाळी कडक थंडी, दुपारी कडकडीत ऊन अशा वातावरणात ती मंडळी रहात होती. मीठ गोळा करण्यास येण्याऱ्या ट्रकमधून एखादा गोडे पाण्याचा ड्रम तेथे येत होता व तेव्हाच पाणी वापरावे लागत होते. तीव्र खारटपणा असलेल्या त्या मिठाच्या पाण्यात वावरल्यामुळे त्या मजुराच्या पायाची कातडी सोलून निघाली होती. अशा प्रतिकूल परिस्थितीत ती माणसे काम करत होती. आता एकच सुविधा झाली होती ती म्हणजे सोलर पॉवर मुळे डिझेल पंपाचा वापर बंद झाला होता. तेथील पिण्याच्या पाण्याची परिस्थिती पाहून, मुसाभाईंनी आमच्या गाडीतील पाण्याच्या बाटल्या त्यांना दिल्या, त्या कुटुंबाने आम्हाला आग्रहाने चहाही पाजला. त्याची एकंदर life style आम्हाला अंतर्मुख करायला लावणारी होती.

आम्ही रिसॉर्टकडे परत फिरलो. जेवण झाल्यावर सामानाची आवराआवर करून सकाळी ६ वाजताच बाहेर पडायचे ठरविले. आता आमच्या पुढल्या मुक्कामाचे अंतर सुमारे २६० किमी. होते.

२. मरूभूमीचे पक्षीवैभव (GRK)

जैनाबाद, पाटडी, ध्रागन्धरा, हलवाड, शिकारपूर, सांखीयली, भचाऊ व लोडाई असा मार्ग होता. रस्ते छानच होते त्यामुळे मध्ये नाष्ट्याचा अर्धा तास थांबून सुद्धा आम्ही १०.३० वाजता लोडाई येथे पोहचलो. येथे आमचा दि. २२ ते २५ असा चार दिवस मुक्काम होता. कच्छ, कासवाच्या आकाराचा प्रदेश. मरु , मेरु व मेरामण (वाळवंट, डोंगर व

समुद्र) असलेली भूमी. लोडाई (जिल्हा कच्छ) येथील एपिसेण्टर होमस्टे अत्यन्त टुमदार आहे. त्याचे मालक श्री. भरत कापडी यांनी आमचे स्वागत केले. तेथे एका बाजूला काही खोल्या व एका बाजूला तीन कॉटेजेस आहेत. कॉटेजेसमध्ये सर्व सोयी आहेत, बाजूला डायनिंग एरिया आहे, सभोवताली कमी पाण्याच्या प्रदेशात आढळणारी झाडे व काही झुडुपे होती. आमचे सामान ठेवून चहासाठी जमलो. चहाबरोबरच पुढील कार्यक्रम ठरविला. दि. २२ रोजी दुपारी एक व २३, २४, २५ रोजी दोन दोन सफारी अशा ७ सफारी करण्याचे ठरले. एपिसेण्टर या नावाबद्दल विचारले असता भरतभाई म्हणाले २६ जानेवारी २००१ रोजी भुज येथे जो भूकंप झाला होता त्याचा केंद्रबिंदू लोडाई गाव होते. गावात मुख्यतः कच्ची घरे असल्यामुळे बरीच घरे कोसळली तसेच गावातील बरीच माणसे मृत्युमुखी पडली. नंतर गावाच्या पुनर्वसनात पक्की घरे बांधली गेली व गाव टुमदार दिसू लागला. त्या भूकंपाचा केंद्रबिंदू म्हणून epicenter हे नाव दिले. दुपारचे जेवण झाल्यावर आम्ही आवारातच फोटोग्राफी केली. दुपारी चहा घेऊन सफारीसाठी तयार झालो.

प्रथम आम्ही बन्नी ग्रासलँड मध्ये जाणार होतो. बन्नी गवताळ प्रदेश (Banni Grassland) - बन्नीच्या गवताळ प्रदेशात विविध प्रकारच्या गवताच्या प्रजाती आहेत, ज्या तेथील वातावरणात वाढतात. अशा प्रदेशात अनेक प्रकारचे सरपटणारे प्राणी, स्थलांतर करणारे असंख्य पक्षी, तसेच अनेक भटक्या विमुक्त जातीचे लोक रहातात. त्यामध्ये मालधारी म्हणजेच गायी, म्हशी, शेळ्या, मेंढ्या तसेच उंट पाळणारे व मुख्यतः दुधाचा व्यवसाय करणारे लोक.

त्याचप्रमाणे कोळी व मिठागरात काम करणारे व शेतीचा व्यवसाय करणारे लोक रहातात. बन्नी येथील जमिनीत क्षाराचे प्रमाण जास्त आहे. तेथील क्षाराचे प्रमाण नद्यांमधून येणाऱ्या पाण्यामुळे नियंत्रणात रहात असे परंतु नद्यांवर बांधलेल्या

धरणांमुळे हे पाणी कमी झाले व त्यामुळे जमिनीतील क्षार वाढू लागले. ह्यावर उपाय म्हणून तेथे जुलिफ्लोरा प्रोसोपीस हि झाडे लावण्यात आली. परंतु एके काळी मुद्दाम लागवड केलेल्या जुलिफ्लोरा प्रोसोपीस ह्या वनस्पतीने आता ह्या गवताळ प्रदेशावरच आक्रमण सुरु केले आहे, ज्यामुळे तेथील जनजीवन विस्कळीत होत आहे. क्षाराच्या जमिनीत तग धरून वाढणाऱ्या ह्या वनस्पतीच्या शेंगा पाळीव प्राणी व

काही जंगली प्राणी खातात, त्यांच्या बिया ह्या प्राण्यांच्या विष्ठेतून सर्वदूर पसरतात, परिणामी बराच मोठा प्रदेश ह्या झाडांनी व्यापला आहे. त्यामुळे तयार झालेल्या ओसाड जमिनीत सोलर अथवा विंड मिल्स हि दिसू लागल्या. गवताळ प्रदेश कमी झाल्यामुळे ह्याचा परिणाम तेथील कांकरेज ह्या जातीच्या गार्यांवर झाला व त्यांची संख्या कमी झाली, ह्या झाडाचे काटे व शेंगा खाऊ शकणाऱ्या बन्नी म्हशींची संख्या वाढू लागली. प्रोसोपीस झाडाच्या लाकडाचा कोळसा तयार करण्यासाठी वापर सुरु झाला. तसेच म्हशीच्या दुधामुळे दुग्ध व्यवसायात वाढ झाली. ह्या शिवाय ज्या भागात पाण्याची उपलब्धता आहे त्या भागात एरंड, गहू, कपाशी, जिरे व जनावरांसाठी गवत ह्यांची शेती, ह्यामुळेहि गवताळ प्रदेशाचे क्षेत्रफळ कमी झाले. परंतु माळढोक (Great Indian Bustard) पक्ष्यांच्या अधिवासात ह्या वृक्षांची वाढ म्हणजे अडथळेच कारण माळढोकचा अधिवास म्हणजे छोटी झुडुपे असलेली खुली मैदाने. जमिनीतील पाण्याची पातळी कमी होऊ लागल्यामुळे गवताळ प्रदेशातील सस्तन प्राणी व शिकारी पक्षी यांचीही संख्या कमी होऊ लागली. शिकारी पक्ष्यांच्या (भक्ष्य शोधण्यासाठी करावा लागणारा पाठलाग) हालचालीवर ह्या झाडांमुळे मर्यादा येऊ लागल्या. त्यामुळे त्यांचीही संख्या कमी होऊ लागली. लोक ह्या झाडाच्या शेंगा, डिंक तसेच मध गोळा करतात. सरपण म्हणूनही ह्याचा उपयोग होतो. हि झाडे मातीची एकसंधता टिकवितात परंतु अशा प्रकारची झाडे मोठ्या प्रमाणावर नष्ट करण्यापेक्षा काही विशिष्ट भागातील झाडे नष्ट करून तेथे जनावरांच्या चान्याची लागवड करण्यात आली तर काही प्रमाणात समतोल

राखता येईल. अशा प्रकारे ह्या प्रदेशात हि झाडे मुद्दाम लावल्यामुळे, तेथे वास्तव्य करणारी माणसे, पाळीव प्राणी, जंगली प्राणी, सरपटणारे प्राणी व स्थलांतर करून येणारे हजारो पक्षी यांच्यासाठी काही गोष्टी सकारात्मक तर काही नकारात्मक ठरल्या.

जुलिफ्लोरा प्रोसोपीस (Juliflora prosopis) - हि वनस्पती सुद्धा shrub ह्या प्रकारात मोडते. आपल्याकडील काँग्रेस गवताप्रमाणे ह्या वनस्पतीने सुद्धा जमिनीवर आक्रमण केले आहे. मराठीत ह्या झाडाला विलायती शमी असेही म्हणतात. कोरड्या व रुक्ष प्रदेशात मलेरिया पसरण्यास हि वनस्पती कारणीभूत आहे. खडकाळ, तसेच कमी पाणी असलेली व क्षाराची जमीन ह्यामध्ये हि वनस्पती वाढू शकते. भारतात हि झाडे जळाऊ लाकूड म्हणून वापरण्यासाठी लावण्यात आली. कच्छच्या रणात खाराच्या जमिनीत हि झाडे मुद्दाम लावली गेली. ह्याची पाने चिंचेच्या पानासारखी दिसतात. फुले ५-१० सेंमी. लांब, सोनेरी पिवळसर रंगाची असतात त्यांना सुगंध असतो. ह्याच्या शेंगा लांब असतात ज्यात १० ते ३० बिया असतात. जनावरांच्या विष्टेतून ह्या बिया सगळीकडे पसरतात व त्यापासून नवीन झाडे तयार होतात. ह्यांची मुळे पाण्यासाठी जमिनीत खोलवर जातात. ह्यातील काही प्रकारच्या झाडांना काटे असतात. अनेक आफ्रिकन देश तसेच भारतात ह्या वनस्पतीला घातक समजले जाते. ह्यामुळे जमिनीची धूप होते, ह्याची मुळे

जास्त पाणी शोषून घेतात, तसेच मोठ्या प्रमाणात जनावरांनी ह्याच्या शेंगा खाल्ल्यास एक प्रकारची सौम्य विषबाधा होते.

दुपारच्या कडक उन्हामध्ये आम्ही बाहेर पडलो होतो, परंतु भरतभाईंची गाडी बंदिस्त होती त्यामुळे ऊन व

धुरळा फारसे जाणवत नव्हते. आम्ही रणात शिरलो. वाटेत लाकर्स, प्रिनिया वगैरे पक्षी दिसत होते. भरतभाई माहिती देत होते व आम्ही फोटो काढत होतो. थोडे पुढे गेल्यावर एका ठिकाणी कोल्ह्याची तीन पिल्ले दिसली, फोटो काढत असतानाच त्या पिल्लाची आई पण आली, आम्ही फोटो काढले, पुढे एक भुयार होते त्यात ते कोल्ह्याचे कुटुंब रहात होते. भरतभाई म्हणाले हीच त्या कोल्ह्याची मांद (Den). पुढे एका झाडावर एक लॉना

लेगड बझर्ड बसलेला दिसला. हा एक मध्यम आकाराचा शिकारी पक्षी आहे, मादी हि नरापेक्षा मोठी असते. ह्यांच्या पिसाऱ्याच्या रंगात बरेच वैविध्य दिसते. मोकळा गवताळ प्रदेश, रुक्ष प्रदेश, खडकाळ भाग व जंगले येथे ह्याचे वास्तव्य

असते. उंदीर वर्गीय प्राणी, सरपटणारे छोटे प्राणी, लहान पक्षी, साप किंवा मोठे कीटक तसेच मेलेल्या जनावरांचे मांस हे ह्याचे खाद्य. युरोपिअन व आशियाई बझर्डस साधारणतः सप्टेंबर मध्ये भारतात येतात व मार्च - एप्रिलपर्यंत परत जातात. पवनचक्या, कीटकनाशकांचा अति वापर व ह्यांच्या अधिवासावर आक्रमण ह्यामुळे ह्यांच्या अस्तित्वाला काही प्रमाणात धोका आहे. वाटेत बसलेले लावर्स आमच्या गाडीच्या पुढे उडत जात होते,

पुढे हुप्पो, हुप्पो लार्क दिसले. काही अंतरावर एके ठिकाणी तीन कॉमन क्वेल दिसल्या, गाडीच्या आवाजाने दोन पळाल्या परंतु एक मात्र स्तब्ध उभी राहिली, आम्ही गाडीतूनच छान फोटो काढले. गवतात

घरटे करून रहाणारा हा एक लहान पक्षी, बदकांप्रमाणे यांचा सुद्धा शिकारीच्या खेळात शिकार म्हणून वापर केला जातो. जमिनीवरील बी किंवा किडे हे ह्यांचे खाद्य, उडण्यापेक्षा जमिनीवर चालण्याची सवय, सहसा बाहेर न येता गवतात लपून रहाण्याची ह्यांची प्रवृत्ती त्यामुळेच आमच्या गाडीच्या बाजूला स्तब्ध असलेल्या क्वेलचे

फोटो म्हणजे आमच्या दृष्टीने पर्वणीच. तेथून पुढे गेल्यावर एक मॉन्टेग्यु हॅरिअर दिसला जो आम्हाला LRK मध्येही दिसला होता. आमच्या परतीच्या वाटेवर आम्ही पुन्हा एकदा त्या कोल्ह्याच्या भुयाराजवळून गेलो तेथील तीन पिल्ले

आमच्याकडे कुतुहलाने पहात होती. पुढे एक ग्रेटर स्पॉटेड इगल दिसला. ह्याच्या नावाप्रमाणेच हा एक मोठा शिकारी पक्षी आहे. छोटे प्राणी, पक्षी ह्यांची शिकार करतो, झाडावर घरटी करतो, त्यात साधारणतः १-३ अंडी घालतो. आता

संध्याकाळ झाली होती, आम्ही रिसॉर्टकडे परत फिरलो. रिसॉर्टच्या जवळच आम्हाला नाईटजार दिसला.

दुसऱ्या दिवशी आम्ही सकाळी चारी धांड येथे गेलो. चारी म्हणजे क्षारयुक्त जमीन व धांड म्हणजे खोलगत पाणथळ जागा. ह्या ठिकाणी पावसाळ्यात नद्यांचे पाणी येऊन मिळते त्यामुळे दलदलीचा प्रदेश तयार होतो. हा प्रदेश नखत्राणा तालुक्यात आहे व नखत्राणा गावापासून सुमारे ३० किमीवर आहे. येथे हिवाळ्यात असंख्य स्थलांतरित पक्षी येतात. आम्हाला ह्या ठिकाणी असणाऱ्या साल्वाडोरा पेरसिका ह्या झाडांवर दिसणारा ग्रे हायपोकॉलिस नावाचा स्थलांतरित पक्षी पहायचा होता. आम्ही त्यासाठी बराच वेळ फिरलो परंतु आम्हाला हा पक्षी काही दिसला नाही. आता आम्हाला ह्या भागात पुन्हा येण्यासाठी एक पक्के कारण होते. आम्ही तेथून बाहेर पडलो व बाजूच्या प्रदेशात गेलो, वाटेत पाणी जवळ असल्यामुळे मार्श हॉरिअर, काही कॉमन क्रेन्स, विटिअर, स्पॉटेड इगल इत्यादी पक्षी दिसत होते. काही पाळीव उंट सुद्धा त्या माळरानावर चरत होते. आम्ही वाटेत एके जागी थांबून नाष्टा केला. त्यानंतर एके ठिकाणी आम्हाला एक डोंगर दिसला, भरतभाई म्हणाले ह्याला कालो डुंगर असे म्हणतात. कच्छ मधील सर्वात उंच डोंगर (४६२ मीटर). ह्या ठिकणावरून GRK चा पॅनोरॉमीक व्ह्यू दिसतो. पुढे एक कोल्हा व एक मुंगूस सुद्धा दिसले. आता ऊन चांगलेच जाणवायला लागले होते. आम्ही हळू हळू पुढे जात होतो. दुपारी नखत्राणा गावात एका रिसॉर्टमध्ये जेवायचे ठरविले होते. जेवण झाल्यावर तेथील लॉन वर ठेवलेल्या खाटांवर थोडी विश्रांती घेतली व नंतर थॉर्न फॉरेस्ट ह्या भागात गेलो. तेथे व्हाईट नेड टिट, मार्शलस आयोरा, प्रिनिया इत्यादि पक्षी दिसले. थॉर्न फॉरेस्टमध्ये फिरून आम्ही

परतीच्या वाटेने निघालो. वाटेत एका खेड्याजवळ पुन्हा एकदा डौलदार शिंगे असलेला कांक्रेज गार्यींचा कळप दिसला. एके ठिकाणी स्पॉटेड आउलेट, क्रेस्टेड लाक्स इत्यादी पक्षी पाहिले.

दुसरे दिवशी आम्ही मोडवा बीच वर जाणार होतो. सकाळी लवकरच बाहेर पडलो. भुज जवळील मांडवी येथून मोडवा बीचच्या दिशेने गेलो. मोडवा हि मुख्यतः कोळी लोकांची वस्ती आहे. बीच मात्र अगदी स्वच्छ व शांत होता. पक्ष्यांचे फोटो काढण्यास अत्यन्त योग्य वातावरण. आम्ही गाडीतून खाली उतरताच काही सॅण्डग्राऊज दिसले. सॅण्डग्राऊज सहसा अशा प्रकारे समुद्राच्या वाळूत दिसत नाहीत, असे भरतभाई म्हणाले. आम्ही प्रथम नाष्टा केला व नंतर आमची पादत्राणे गाडीत काढून ठेवली व वाळूतून पुढे जाऊ लागलो. लगेच आम्हाला यूरेशियन कर्लु, युरेशियन ऑयस्टर कॅचर व क्रॅब प्लवर हे तिन्हीही पक्षी दिसले. आमच्या विशलिस्टमध्ये असलेले पक्षी सुरवातीलाच दिसल्याने आमचा उत्साह वाढला. आता ओहोटीची वेळ सुरु झाल्यामुळे आम्हाला बऱ्यापैकी ह्या पक्ष्यांच्या जवळ जाता आले व चांगले फोटो घेता आले.

हिवाळ्यात भारतात येणारे युरेशियन ऑयस्टर कॅचर हे गुजराथ, ओरिसा, पश्चिम बंगाल, त्रिपुरा व मिझोराम ह्या राज्यात दिसतात. समुद्रातील कवचधारी प्राणी हे ह्यांचे मुख्य खाद्य, आपल्या मजबूत चोचीने कवच फोडून हे पक्षी आतील प्राणी तसेच काही प्रकारचे किडे व खेकडे सुद्धा खातात मोठ्या प्रमाणावरील मासेमारी, कवचधारी प्राण्यांच्या अधिवासाची होणारी हानी ह्यामुळे ह्यांची संख्या कमी होऊ लागली आहे. क्रॅब प्लवर हे पक्षी एकटे किंवा गटागटांमध्ये दिसतात, सकाळी किंवा संध्याकाळी आपले भक्ष्य शोधतात. पाणपक्ष्यांमध्ये विशिष्ट अशी टर्न सारखीच काळी व

मजबूत चोच असते त्याचा उपयोग खेकडे व इतर छोटे प्राणी खाण्यासाठी होतो. वाळूत खड्डे बनवून घरटे केल्यामुळे सूर्यप्रकाशाच्या उष्णतेचा उपयोग अंडी उबविण्यासाठी केला जातो. यूरेशियन कर्लु हिवाळ्यात भारतात गुजराथ,

महाराष्ट्र, कर्नाटक, गोवा, केरळ, तामिळनाडू, आंध्र प्रदेश, ओरिसा, पश्चिम बंगाल, त्रिपुरा, मिझोराम, जम्मू काश्मीर, पंजाब ह्या राज्यांमध्ये दिसतो. छोटे समुद्री प्राणी, कवचधारी प्राणी तसेच विविध प्रकारचे समुद्री जीव हे ह्यांचे मुख्य खाद्य. ह्या किनाऱ्यावर गल्स पक्षीही भरपूर दिसत होते. समुद्रपक्षी किंवा गल्स, महाराष्ट्रातसुद्धा हिवाळ्यात समुद्रकिनाऱ्यावर दिसतात. मध्यम ते मोठ्या आकाराचे हे पक्षी करड्या अथवा पांढऱ्या रंगाचे असतात, डोक्यावर अथवा पिसांवर काळा रंग असतो, मजबूत लांब चोच, पायाची बोटे एका पडद्याने जोडलेली असतात. कवचधारी प्राणी, मासे, समुद्री जीव हे ह्यांचे खाद्य. मोठ्या जबड्यामुळे मोठे भक्ष्य पकडता येते. विशेषतः समुद्रावरच

दिसतात. भारतात प्रयागराज येथे त्रिवेणी संगमावर सुद्धा पुष्कळ गल्स पहायला मिळतात. परंतु येथे आलेले यात्रेकरू त्यांना बऱ्याच गोष्टी खायला घालतात. त्यामुळे पाण्यातून जाण्याच्या होड्यांजवळून हे पक्षी उडत असतात. यात्रेकरूंनी

दिलेले अन्न हे गल्सच्या दृष्टीने नैसर्गिक अन्न नसते, तसेच त्यासोबतचे प्लॅस्टिकही त्यांच्या पोटात जाऊन पक्ष्यांना घातक ठरते. बीचवरती प्लवर्स, सॅन्डलार्क इत्यादी पक्षी पाहून आम्ही परत फिरलो.

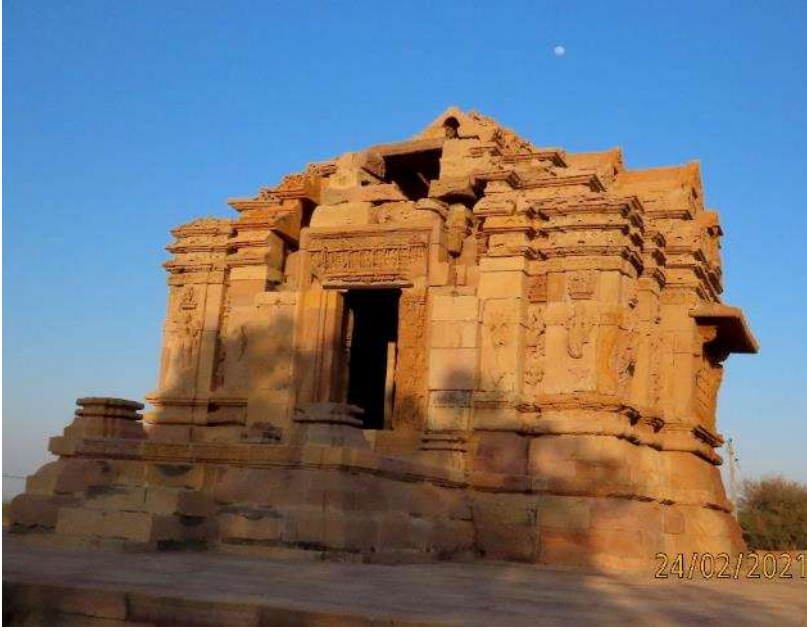
दुपारी आम्ही पुन्हा ३.३० वाजता सफारीसाठी तयार झालो. प्रथम एके ठिकाणी गेलो जेथे आम्हाला स्ट्रीकड वीवर हा पक्षी पहायला मिळाला. काही वाब्लॅर पाहिले व नंतर कोटाय येथील सूर्यमंदिर पहायला गेलो. कोटाय हे कच्छ जिल्ह्यातील भुज तालुक्यात असलेले एक छोटे खेडे. बाहेर पार्किंगमध्ये गाडी लावून आम्ही मंदिराकडे चालत

जात होतो. तेव्हाच एक पेन्टेड सॅन्डग्राऊजची जोडी दिसली. सर्वजण कॅमेरे सरसावून फोटोसाठी त्यांच्या मागे मागे जावू लागलो. पुढे काही बाभळीची झाडे होती, त्याखाली आम्हाला त्या जोडीचे बऱ्यापैकी फोटो मिळाले. सॅन्डग्राऊजच्याच वर्गातील हा एक सुंदर पक्षी. नर व मादी यांचे आकर्षक रंग व पंखावरील नक्षी ह्यामुळे हा पक्षी फारच सुंदर दिसतो. नराची चोच काळी असते व कपाळावर एक काळा पट्टा असतो. मादीचे रंग कमी आकर्षक असतात. दुर्दैवाने ह्या पक्ष्यांची शिकार

केली जाते. ह्यांचे पाय आखूड असल्यामुळे हे पक्षी जमिनीलगत हालचाली करतात त्यामुळे कमी उंचीच्या गवतात सुद्धा ह्यांना संरक्षण मिळते. गवताळ प्रदेश, खडकाळ जमीन असलेले उतार व झुडपे असलेली जमीन अशा प्रदेशात हे पक्षी दिसतात. महाराष्ट्रात सासवड, बारामती किंवा जेजुरी जवळील माळरानात सुद्धा हे पक्षी दिसतात.

नंतर आम्ही देवळाच्या आवारात शिरलो. कोटाय मध्ये दहाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काही शहरांचे व देवळांचे अवशेष आहेत. हे मंदिर पश्चिमाभिमुख आहे. ह्याचा काही भाग पिवळ्या व काही भाग तांबड्या दगडांनी बनलेला आहे. आमच्या ह्या सहलीमध्ये पक्ष्यांबरोबरच आम्हाला बरेच सस्तन प्राणीही (mammals) त्यांच्या नैसर्गिक अधिवासात पहायला मिळाले. त्यापैकी एक म्हणजे (Mouse Tailed Bat) उंदरासारखी शेपटी असलेले वटवाघूळ. देवळाच्या छताला काही वटवाघुळे

लोम्बकळत होती. साधारणतः कोरड्या प्रदेशात हि वटवाघुळे गुहा, जुनी घरे, इजिप्त मधील पिरॅमिड्स किंवा सोडून दिलेल्या खाणी मध्येही पहायला मिळतात. अत्यन्त सडपातळ असे अवयव व उंदरासारखी पातळ शेपटी अशी हि

वटवाघुळे आम्हाला कोटाय येथील सूर्यमंदिरात दिसली. इतर वटवाघुळांच्या मानाने ह्यांची बोटे एकदम लहान असतात. छोटे कीटक हे ह्यांचे खाद्य असते. हिवाळ्यात हि वटवाघुळे हालचाल करत नाहीत. एक प्रकारची शीतनिद्रा (hybernation) ह्या अवस्थेत असतात. पावसाळ्यानंतर ते आपल्या शरीरात चरबीचा साठा जमा करायला सुरवात करतात ज्याचा उपयोग त्यांना हिवाळ्यात होतो. कीटक खाण्याच्या ह्यांच्या सवयीमुळे एक प्रकारे शेतीसाठी ह्यांची मदतच होते. वटवाघुळे covid 19

च्या विषाणूचा प्रसार करतात अशा भीतीने राजस्थानात अशा बऱ्याच वटवाघुळांची हत्या करण्यात आली. परंतु संशोधकांच्या मते हा विषाणू वटवाघुळांमुळे पसरत नाही. सूर्यमंदिर पाहून आम्ही रिसॉर्टवर परत आलो.

दुसरे दिवशी सकाळी पांढरे रण (व्हाईट डेझर्ट) येथे जायचे होते. सकाळी नेहमीप्रमाणे आम्ही ६.३० वाजता बाहेर पडलो. गाडी हायवेवरून जात होती. वाटेत मधूनच ट्रान्स्मिशन लाईनच्या पोलसवर इगल्स बसलेले दिसत होते. एके ठिकाणी भरतभाईंनी गाडी रस्त्याच्या उजव्या हाताला खाली घेतली. आता आमचे लक्ष्य होते सोशिएबल लॅपविंग. भरतभाईंनी दुर्बिणीने दूरवर पाहिले व म्हणाले लॅपविंगज आहेत. त्यांनी अगदी योग्य ठिकाणी पक्ष्यांना विचलित न करता आम्हाला गाडीत

बसून फोटो घेता येतील अशी गाडी उभी केली. आम्हाला हा पक्षी लाईफर होता, त्यामुळे भरपूर फोटो काढले. टिटवीच्या कुळीतला हा पक्षी भारतामध्ये हिवाळी पाहुणा म्हणून येतो. पडीक जमीन, गवताळ प्रदेश, दलदलीचा

प्रदेश हे ह्या पक्ष्याचे अधिवास. भारतातील गुजराथ व राजस्थान ह्या राज्यांमध्ये हिवाळ्यात हा पक्षी दिसतो. गवतातील छोटे किडे, बिया हा ह्यांचा आहार.

लॅपविंगचे पोटभर फोटो काढून झाल्यावर आम्ही पुढे निघालो. काही अंतरावर मला जुलिफ्लोराच्या एका झाडावर काहीतरी मोठे बसलेले आहे असे दिसले. झाड काही फार उंच नव्हते. भरतभाईंनी गाडी झाडाजवळ घेतली झाडावर एक डेझर्ट कॅट अंगाचे मुटकुळे करून बसलेली दिसली. भरतभाई म्हणाले अशा प्रकारे डेझर्ट कॅट बसलेली मी आज प्रथमच पहात आहे. ती खाली उतरेल ह्या साठी आम्ही वाट पहात थांबलो. आधी काही फोटो व

व्हिडीओ काढले. काही वेळातच ती मांजर खाली उडी मारून आमच्या समोरून दूर पळत निघून गेली. आफ्रिकन वाईल्ड कॅटची हि एक पोटजात, तिला एशियन वाईल्ड कॅट किंवा इंडियन डेझर्ट कॅट असे म्हणतात. भारतात थारचे

वाळवंट, तसेच राजस्थानच्या काही भागात हि दिसते. जेरबील्स (वाळवंटातील उंदीर), ससे, कबुतरे, पार्टरीजेस, सॅण्डग्राऊजेस, मोर, बुलबुल इत्यादी पक्षी तसेच जमिनीवर अंडी घालणाऱ्या पक्ष्यांची अंडी हे ह्यांचे खाद्य. ह्या मांजरी बऱ्याच प्रकारचे परजीवी आपल्या अंगावर बाळगतात. जमिनीखाली भुयार करून त्यात आपली पिल्ले वाढवितात. आम्ही तेथून पुन्हा मुख्य रस्त्याला लागलो व दुसऱ्या बाजूला रस्त्याच्या खाली उतरलो. वाटेत मुख्य रस्त्यावर उंटांचा एक कळप रस्ता ओलांडताना दिसला. एके ठिकाणी गाडी थांबविली व डेझर्टमधील नाष्ट्याचा आनंद घेतला.

तेथून आम्ही एका तलावाजवळ गेलो तेथे कॉलर्ड प्राटिनकोल हा पक्षी पहायचा होता. तलावाजवळ एके ठिकाणी बरेचसे पक्षी दिसत होते. भरतभाईंनी योग्य ठिकाणी गाडी थांबविली आम्ही भराभर फोटो काढले. कैचीसारखी शेपटी व हवेतल्या हवेत भक्ष्य पकडता येईल अशी छोटीशी चोच, गळ्याभोवती दिसणारा नेकलेस हि ह्याची वैशिष्ट्ये. हवेतील तसेच जमिनीवरील कीटक (विशेषतः नाकतोडे, सिकाडा ह्या सारखे कीटक) हे ह्यांचे भक्ष्य. प्राटिनकोल भारतात हिवाळ्यात स्थलांतर करून येतात. शक्यतो पाण्याजवळ आढळतात. प्राटिनकोलचे फोटो काढल्यानंतर आम्ही रिसॉर्टकडे जाण्यासाठी परत फिरलो. रस्त्यात एक बोर्ड पाहिला "कर्कवृत्त येथून जाते ". भारतातील आठ राज्यांमधून कर्क वृत्त (Tropic of Cancer) जाते. ही राज्ये म्हणजे राजस्थान, गुजराथ, मध्य प्रदेश, छत्तीसगड,

झारखंड, पश्चिम बंगाल, त्रिपुरा व मिझोराम. आम्हाला भरतभाईंनी माहिती दिली. साधारणतः १२ चे सुमारास आम्ही रिसॉर्टवर पोहचलो.

आज दुपारी GRK मधील शेवटची सफारी होती. आम्ही पुन्हा बन्नी ग्रासलँड च्या बाजूला जरा वेगळ्या दिशेने

गेलो. प्रथम स्टोलिक्झ बुशचॅटचे दर्शन घडले. कोरड्या धुळीत उठलेल्या एका वावटळीने आम्हाला खऱ्या अर्थाने धूळ चारली. थोडे पुढे गेल्यावर क्रेस्टेड लार्कच्या एका जोडीचे छान फोटो मिळाले. त्याच्यापुढे प्रिनिया सुद्धा दिसला. नंतर एके ठिकाणी कोल्ह्याचे एक बिळ होते त्यातून एका पिल्लाने हळूच बाहेर डोकावून आम्हाला दर्शन दिले. काही अंतरावर एक म्हैस मरून पडली होती व एक इगल कोठून

सुरवात करावी ह्या विचारात बसला होता. थोडे पुढे गेल्यावर एक इंडियन डेझर्ट फॉक्स दिसला. डेझर्ट फॉक्स (white

footed fox) भारतात सापडणाऱ्या तीन रेड फॉक्स प्रजातींपैकी एक. उरलेल्या दोन हिमालयन रेड फॉक्स व काश्मिरी रेड फॉक्स. भारत, पाकिस्तान, इराण, इराक ह्या देशात डेझर्ट फॉक्स आढळतात. भारतात गुजराथ, राजस्थान मध्ये ताल छपर सँक्चुअरी व डेझर्ट नॅशनल पार्क मध्ये सापडतात. झुडुपांच्या खाली, दगडांच्या जवळ किंवा वापरात नसलेल्या

मिठागरांजवळील खड्डे यात भुयार बनवून तेथे हे रहातात. कोणी आगंतुक दिसल्यास हे काही अंतर पुढे जातात, थांबतात, आगंतुकाकडे पहातात थोडे पुढे जातात, काही धोका नाही अशी खात्री पटल्यास खाली बसतात, एखादी जांभई देतात व आपले जमिनीवर काही तरी शोधण्याचे काम चालू ठेवतात. हे सकाळी व संध्याकाळी जास्त सक्रिय असतात. डेझर्ट फॉक्स हे संधीसाधू व परिस्थितीशी जुळवून घेणारे, रणातील अत्यन्तिक टोकाचे तापमान सहन करू शकणारे

असतात. हिवाळ्यात हे दुपारी शिकार करतात व एखाद्या छोट्या झाडाखाली अथवा भुयारात अंगाचे मुटकुळे करून

बसून रहातात. उन्हाळ्यात दुपारच्या वेळी आपल्या भुयारात बसून रहातात. किडे, सरपटणारे प्राणी, छोटे पक्षी, कोळी सदृश प्राणी, उंदीर वर्गीय प्राणी, अगदी एखाद्या मेलेल्या प्राण्याचे मांस, अथवा काही प्रकारची फळे सुद्धा ह्यांचा खाण्यात समावेश असतो. बऱ्याच वेळेला हाडे चावण्याची यांची सवय बहुदा त्यांचे दात मजबूत ठेवण्यास मदत करत असेल. बराच वेळ तो आमच्या दृष्टिपथात होता त्यामुळे फोटो काढता आले. आता जवळजवळ सात वाजायला आले होते, डेझर्ट फॉक्स ने आमची शेवटची सफारी लक्षात राहिल अशी झाली. आम्ही परतीच्या वाटेवर निघालो, वाटेत गाडी पंक्चर झाली त्यामुळे टायर बदलण्यास काही वेळ लागला. खाली उतरून चंद्राचे फोटो काढू लागलो. चंद्र बाटलीत भरण्याचा प्रयत्न केला. साधारणतः ८ च्या सुमारास रिसॉर्टवर पोहचलो. दुसरे दिवशी

सकाळी लवकरच बाहेर पडायचे ठरविले होते. आम्हाला वेलावदर येथे जेवणापूर्वी पोहचून दुपारची सफारी गाठायची होती. त्यामुळे रात्रीचे जेवण झाल्यावर, पॅकिंग करून सकाळी लवकर निघण्यासाठी तयार राहिलो.

युक्रेन, ग्रीस इत्यादी युरोपिअन देशातील पक्षी स्थलांतर करून हिवाळ्यात आफ्रिकेत जातात. ते पक्षी १५ ऑगस्ट ते ५ ऑक्टोबर पर्यंत GRK मध्ये थांबतात (Passage Migration). ह्या काळत पावसाळ्यानंतर गवतात अळ्या, किडे, नाकतोडा वर्गातील कीटक भरपूर प्रमाणात आढळतात. त्यामुळे हे पक्षी त्यांना खाऊन भरपूर एनर्जी मिळवतात व गल्फ मार्गे ऑक्टोबर मध्ये आफ्रिकेत जातात. हे पक्षी GRK मध्ये सुमारे ४५ दिवस थांबतात. त्या वेळी हे पक्षी पहाण्याची संधी असते. आम्हाला अद्याप त्या काळात तेथे जाण्याची संधी मिळाली नाही. ह्या काळात खालील स्पेसीज दिसण्याची शक्यता असते. (१) रुफस टेल्ड स्क्रब रॉबिन (२) स्पॉटेड फ्लायकॅचर (३) युरोपिअन नाईटजार (४) रेड टेल्ड श्राइक (५) रेड बॅकड श्राइक (६) यूरेशिअन कक्कु (७) ब्लु चीकड बी इटर (८) कॉमन व्हाईट थ्रोट (९) यूरेशिअन रोलर इत्यादी. अशी माहिती आम्हाला श्री. भरतभाईंनी दिली.

श्री. भरत कापडी , एपिसेंटर होम स्टे ,

लोडाई (०९९२५३१३६९६)

३. मरूभूमीचे पक्षीवैभव (वेलावदर)

भावनगर येथून सुमारे ४५ किमी. अंतरावर असलेल्या वेलावदर येथील ब्लॅक बक सँक्चुअरीमध्ये जाण्याचे आम्ही ठरविले होते. त्यामुळे सकाळी लवकरच निघालो. पुन्हा एकदा गुजराथमधील चांगले रस्ते व मिलिंदचा उत्साह ह्यामुळे जेवणापूर्वी वेलावदर येथे पोहचलो. तेथील डॉर्मिटरी मध्ये रहाण्याची व्यवस्था असल्यामुळे तेथे सामान टाकून जेवण केले व दुपारच्या सफारीसाठी जाण्यास

निघालो. दाट गवत, विरळ गवत, प्रोसोपीस जुलिफलोराची झाडे असलेला प्रदेश, खारट पाण्याचा दलदलीचा प्रदेश अशा प्रकारची वैविधता असलेल्या ह्या प्रदेशात काळवीट (ब्लॅक बक), जगंल कॅट, लांडगा, हाईना, नीलगाय ह्या प्रकारचे सस्तन प्राणी, गवताळ प्रदेशातील पक्षी, लेसर फ्लोरिकन सारखी नामशेष होण्याच्या मार्गावर असलेली

प्रजाती, हॅरियर्स, पेलिकन्स, स्टोर्क्स, लाक्सर्स, फ्लेमिंगो इत्यादी पक्षी पहाण्यासाठी हि सँक्चुअरी प्रसिद्ध आहे. साधारणतः

डिसेंबर ते मार्च हि वेळ ह्या ठिकाणी जाण्यास योग्य. दुपारी ३.३० वाजता आमची सफारी होती. सफारी ओपन जीपमध्येच होती. मुख्य रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला ही सँक्चुअरी पसरलेली आहे. दोन्ही बाजूला हमखास दिसणारा प्राणी म्हणजे काळवीट. सोनेरी गवतात छोट्या मोठ्या कळपांमध्ये काळवीट मुक्तपणे चरत होते. मध्येच एक बाजू ओलांडून आमच्या सफारीच्या रस्त्यावरून उडया मारून दुसऱ्या बाजूला जात होते. त्यातील एखादे छोटे पिलू आपल्या आईच्या मागे धावताना दिसत होते. काही काळवीट गवतात बसले होते, गवताच्या उंचीमुळे त्यांची फक्त शिंगेच दिसत होती. काळवीट, ज्यासाठी हि सँक्चुअरी प्रसिध्द आहे. हरीण वर्गातील हा सस्तन प्राणी गवताळ प्रदेश, विरळ जंगले व कमी पाणी असलेला प्रदेश अशा ठिकाणी सापडतो. नर, मादी व वयात आलेले नर अशा तीन गटात सहसा काळवीट आढळतात. ह्याच्या शरीराच्या वरच्या भागावर असलेला काळा किंवा गडद चॉकलेटी रंग ह्यामुळे काळवीट हे नाव पडले. लांब व कॉर्कस्कू प्रमाणे दिसणारी शिंगे नराच्या डोक्यावर असतात. हे प्राणी मुख्यतः गवत खातात, सुमारे १०

ते १५ वर्षपर्यन्त जगतात. काळवीट मुख्यतः भारतात आढळतात. हिंदू धर्मात काळवीटाचे महत्व आहे. नराच्या अंगावरील रंग वयानुसार गडद होत जातो. मादीचा व पिलांचा रंग फिकट पिवळा असतो. दिवसा वावरणारा हा प्राणी दुपारच्या वेळी सहसा वावरत नाही. जास्तीत जास्त ८० किमी ह्या वेगाने धावू शकतो. नर कळपाचा प्रमुख असतो व आपल्या कळपाचे व प्रदेशाचे रक्षण करतो. मल, मूत्र व डोळ्याजवळील ग्रन्थितून निघणारा एक प्रकारचा स्राव ह्याच्या साह्याने आपल्या प्रदेशाच्या सीमा निश्चित करतो. दुष्काळ व पूर ह्यामुळे एखाद्या प्रदेशातील कळविटांची संख्या कमी होते, लांडगे कळविटांची शिकार करतात, कोल्हे तसेच गावातील कुत्री पिल्लांची शिकार करतात. गवत तसेच प्रोसोपीस जुलिफ्लॉराच्या शेंगा हे कळविटांचे मुख्य खाद्य. कळविटांची वीण वर्षातून दोन वेळा असते. शिकार, जंगलांची शेतीसाठी केलेली तोड ह्यामुळे कळविटांची संख्या कमी होते. भारतीय संस्कृतीमध्ये काळवीटाचे फारच महत्व आहे. मोगल कालीन चित्रांमध्ये चित्याच्या साह्याने केलेली काळवीटाची शिकार दाखविलेली असे. भारत तसेच नेपाळमधील खेडेगावात कळविटांना इजा केली जात नाही. राजस्थानातील बिष्णोई समाज काळवीटाची पाळीव प्राण्याप्रमाणे काळजी घेतो. हिंदू पुराणानुसार कृष्णमृग (काळवीट) कृष्णाचा रथ ओढतात. वायू, सोम व चन्द्र ह्यांचे रथ सुद्धा काळवीट ओढतात. मृगाजिन हिंदू धर्मात पवित्र आसन मानले जाते ज्याचा उपयोग साधू, योगी किंवा भिक्षु करत. भारतातील अनेक संस्थानांच्या राजमुद्रेवर काळवीटाचे चित्र असे.

वेलावदर मध्ये दिसणारे बहुतेक पक्षी आम्ही GRK मध्ये पाहिले होते. त्यामुळे आमचा प्रयत्न शक्य तितके

mammals पहाण्याचा होता व आमचा गार्ड सुद्धा त्याप्रमाणे प्रयत्न करत होता. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूस काळवीट दिसत होतेच परंतु काही नील गाथी सुद्धा दिसत होत्या. नील गाय साधारणतः १ - १.५ मीटर उंची, नराचे वजन सुमारे ३०० किलो, मादीचे वजन २०० किलो पर्यंत. बळकट परंतु बारीक पाय, उतरती पाठ, गळ्यावर पांढरा छप्पा, चेहऱ्यावर पांढरे ठिपके. नराचा रंग निळसर करडा व मादी व पिलांचा रंग केशरी ते चॉकलेटी. नरांना आखूड शिंगे हि

नीलगायीची वैशिष्ट्ये. नीलगायी दिवसा सर्वत्र वावरतात. हा शाकाहारी प्राणी आहे, मुख्यतः गवत व वनस्पतींचा पाला खातात. मादी ८ ते १० महिन्यांच्या गर्भधारणेनंतर एक अथवा दोन पिल्लाना जन्म देते. आयुर्मान साधारणतः दहा वर्षे. IUCN च्या वर्गीकरणानुसार नीलगाय least concerned ह्या सदरात आहे. वेदिक काळापासून भारतीय संस्कृतीत

नीलगायींचा उल्लेख आहे. मुघल साम्राज्यात त्यांची शिकार होत असे. भारतातील काही राज्यात नीलगाय हि पिकांचा नाश करणारी प्रजाती मानली जाते. नराला साधारणतः एक फुटापेक्षा लहान शिंग असतात. नीलगायीचे कान व डोळे अत्यन्त तीक्ष्ण असतात. नीलगायी भारत, नेपाळ व पाकिस्तानात आढळतात. लांडगा आणि पट्टेरी तरस मुख्यतः ह्यांची शिकार करतात. बिहार, छत्तीसगढ, महाराष्ट्र, मध्य प्रदेश, हरियाणा, राजस्थान, उत्तर प्रदेश

इत्यादी राज्यांनी पिकांचा नाश वाचविण्यासाठी नीलगार्यांना मारण्याची परवानगी मागितली होती. नीलगार्यांच्या उपद्रवापासून पिके वाचविण्यासाठी त्यांची हत्या करणे, शेताला कुंपण घालणे अथवा संरक्षित प्रदेश बनविणे ह्या प्रकारचे उपाय सुचविले आहेत.

त्यानंतर आम्ही एका तलावाच्या बाजूला गेलो. तेथे डेमोझिल क्रेन्स, पेन्टेड स्टोर्क, ब्लॅक स्टोर्क (जो मी प्रथमच पहिला होता), फ्रँकोलीन, केस्ट्रल इत्यादी पक्षी दिसले.

थोडे पुढे गेल्यावर गवतात बसलेली एक जंगल कॅट दिसली. भारतात राजस्थान व गुजराथ मधील, काटेरी झुडुपांचे जंगल, खडकाळ पठारे, सुंदरबन सारखी दलदलीची जंगले, ह्या ठिकाणी आढळतात. IUCN च्या अनुसार मुबलक (मोठ्या प्रमाणात) आढळणारी. घरगुती मांजरी सारखा आकार. साधारणतः करडा रंग, अंगावर ठिपके नसतात. शक्यतो एकटे राहतात, फक्त पिल्ले लहान असताना एकत्र असतात. आपली हद्द ठरविण्यासाठी मूत्राचा वापर करतात किंवा अंग घासून आपला गंध सोडतात. छोटे ससे व उंदीर वर्गीय प्राणी व पक्षी

हे ह्यांचे खाद्य असते. आपल्या भक्ष्याचा पाठलाग करतात व योग्य वेळ येताच भक्ष्यावर उडी मारून भक्ष्य पकडतात.

आपले भक्ष्य पकडण्यासाठी हवेत एक किंवा दोन उड्या मारतात. उत्तम पोहणे व मासे पकडण्यासाठी पाण्यात बुडी मारणे सुद्धा ह्यांना जमते. भक्ष्याचा ठावठिकाणा कळण्यासाठी आपल्या कानाचा वापर करतात. गर्भधारणेचा काळ साधारण दोन महिने असतो. एका वेळी एक ते पाच पिल्लाना जन्म देतात. जन्मतः पिल्लांचे डोळे बंद असतात, १० - १३ दिवसात पिल्ले आपले डोळे उघडतात. साधारणतः सहा महिन्यांनी पिल्ले भक्ष्य पकडू लागतात व नऊ महिन्यांनी पिल्ले स्वतंत्र राहू लागतात. दिवसा कार्यरत असतात, दुपारच्या वेळी गवत, मांद अशा ठिकाणी विश्रांती घेतात. बिबट्या, वाघ, अस्वले, जंगली कुत्री ह्यांपासून धोका असतो. ह्यांच्या अंगावर परजीवी असतात. काही वेळाने एक जंगल कॅट एका पाणवठ्यावर पाणी पिण्यास गेलेली दिसली हळू हळू सूर्य

मावळतीला गेला व आम्ही जंगलातून बाहेर पडलो. आता उद्याला शेवटची एक सफारी करून पुण्याच्या दिशेने परत फिरणार होतो.

दुसरे दिवशी सकाळी ६.३० वाजताच तयार झालो. साधारणतः ९.३० पर्यंत सफारी मध्ये ब्रेकफास्टची वेळ व नंतर परत ११ वाजेपर्यंत सफारी असा कार्यक्रम होता. एन्ट्री पॉईंट आमच्या निवासाच्या जवळच असल्यामुळे आम्ही लगेचच

जंगलात

शिरलो. काल दुपारी गेलेल्या

भागाच्या विरुद्ध बाजूस गेलो. सूर्य नुकताच वर येऊ लागला होता व काळवीट तसेच इतर प्राण्यांच्या हालचाली सुरु झाल्या होत्या. आम्ही इतके सुदैवी कि लगेचच लांडगा दिसला. लांडग्यांनी गवतात एक प्राणी मारला होता व आपला वाटा घेण्यासाठी तो आला होता.

त्यानंतर दुसरा लांडगा येऊन गेला. आमच्या दृष्टीने हि पर्वणीच होती कारण आम्ही लांडगा प्रथम सोलापूरजवळ नान्नज येथे पहिला होता परंतु तो आमच्यापासून बराच दूर होता. आत्ता मात्र तो बऱ्यापैकी जवळ होता त्यामुळे चांगले फोटो मिळाले. रंग मातकट करडा, काळा, चॉकलेटी असतो. नर व मादीची जोडी व पिल्ले अशा गटात सहसा असतात. आपल्या हद्दीत रहातात. मुख्यतः मांसाहारी.

रेबीज वायरस ह्या परजीवीचे आक्रमण होण्याची शक्यता. IUCN च्या अनुसार मुबलक (मोठ्या प्रमाणात) आढळणारी. पाळीव प्राण्यांच्या कळपांवर लांडगांच्या होणाऱ्या हल्ल्यांमुळे लांडगाकडे तुच्छतेनेच पहिले जाते. सहसा मनुष्य प्राण्यांवर हल्ला करत नाहीत.

भारतीय लांडगा (Indian Wolf) -
भारतात आढळणाऱ्या करड्या रंगाचा लांडगा

(Grey Wolf) हि प्रजाती IUCN च्या अनुसार जवळ जवळ नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहे. भारतात आढळणाऱ्या दोन प्रजाती म्हणजे इंडियन ग्रे वुल्फ व हिमालयन वुल्फ. हरणासारखे प्राणी, असे हे त्यांचे भक्ष्य. हरणासारख्या प्राण्यांची शिकार शक्यतो गटाने केली जाते. हा प्राणी निशाचर आहे, शिकार संध्याकाळी ते पहाटे ह्या वेळात केली जाते, भारतात गुजराथ, राजस्थान, हरयाणा, उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र, कर्नाटक, केरळ, आंध्र प्रदेश इत्यादी राज्यात आढळतो. भारतातील झारखंड राज्यात महुआदनर वुल्फ सँक्चुअरी हि एकमेव सँक्चुअरी आहे. बहुतेक ठिकाणी ते राखीव क्षेत्राच्या बाहेर आढळतात व शेळ्या, मेंढ्या अशा प्राण्यावर जगतात. परंतु वेलावदर नॅशनल पार्क व पन्ना टायगर रिजर्व ह्या ठिकाणी नैसर्गिक भक्ष्य भरपूर आढळते, त्यामुळे त्या ठिकाणी आढळतात. भारतात मानवी वस्तीतून संध्याकाळच्या वेळी लांडग्यांनी लहान मुले उचलून नेण्याच्या घटना घडलेल्या आहेत. भक्ष्याची कमतरता झाल्यावर शेळ्या, मेंढ्या ह्या सारखे प्राणी उचलून नेल्याच्या घटना बऱ्याच वेळा घडतात. हरिवंशामध्ये कृष्णाने, ब्रजवासीयांना, वृंदावनात जाण्यास प्रवृत्त करण्यासाठी आपल्या केसातून शेकडो लांडगे उत्पन्न केले असा उल्लेख आहे. ऋग्वेदात सुद्धा लांडग्यांचा उल्लेख आहे. तसेच भीमाला वृकोदर लांडग्यासारखे पोट असलेला असा उल्लेख आहे.

मध्येच आम्ही नाष्ट्यासाठी रूमवर आलो, आता ऊन झाले होते त्यामुळे बरीच मंडळी परत जंगलात जात नाहीत. आम्हालाही आमच्या ड्राइवरने विचारले परंतु आम्ही मात्र नाष्ट्यानंतर परत जाणार असे सांगितले. आम्ही परत जंगलात शिरलो. तलावाजवळ पर्पल हेरॉन, पेलिकन वगैरे पक्षी दिसत होते. त्याशिवाय काळवीट, नीलगायी

Striped Hyena

दिसल्या, आम्ही फोटो काढत होतो. इतक्यात मिलिंदला पट्टेरी तरस दिसला. परत सफारीला आलो त्याचा फायदा झाला. कारण पट्टेरी तरस जंगलात कधीच पाहिला नव्हता.

पट्टेरी तरस - IUCN च्या अनुसार NT (Near Threatened). मुख्यतः मृत प्राण्यांच्या शरीरावर जगतात. एकाच जोडीदाराबरोबर रहातात, नर व मादी मिळून पिल्लांचे संगोपन करतात. हा प्राणी निशाचर आहे. दिवस उजाडण्याच्या सुमारास आपल्या

बिळात परत येतो. आपल्यापेक्षा ताकदीचा प्रतिस्पर्धी असल्यास मृत झाल्याचे सोंग करतो. ह्याचे पुढचे पाय लांब व मागील पाय आखूड असतात त्यामुळे पाठ निमुळती असते. पाय बारीक आणि अशक्त असतात, मान जाड व लांब असते. डोळे छोटे आणि टोकदार व लांब कान असतात. पाऊलांच्या खाली गादी असते, नखे बोथट व बळकट असतात. शोपूट लहान असते. दृष्टी तीक्ष्ण, नाक व कान कमजोर असतात. हल्ला झाल्यास आपल्या गुह्यांगातून एक प्रकारचा उग्र दर्प सोडतात. नर व मादी आपली मांद तयार करतात व त्यात आपली पिल्ले वाढवितात. मादीचा गर्भधारणेचा काळ ३ महिनेपर्यंत असतो. जन्मल्यावर पिल्लांचे डोळे ७ - ८ दिवसांनी उघडतात. पिल्ले एक महिन्यानंतर

आपली
सोडून
येतात.

मांद
बाहेर

साधारणतः १२ वर्षेपर्यंत जगतात. एखादी मांद, प्रवेश द्वारापाशी असलेल्या हाडांवरून तरसाची आहे असे समजते. हाईना मुख्यतः मृत प्राण्यांचे मांस खातात. हाडांचे छोटे तुकडे करून गिळतात. तरसाच्या खाण्यात असलेल्या हाडांमुळे त्यांची विष्ठा लवकर पांढरी दिसते.

आता आमच्या सफारीची वेळ संपत आली होती. आम्ही ब्लॅक बक सॅक्चुअरीला बाय बाय करून गेटच्या बाहेर आलो. सामान पॅक केलेले असल्यामुळे गाडीत सामान टाकले व पुण्याच्या दिशेने गाडी वळविली. एकूणच आमच्या गुजराथ सहलीत वेगवेगळ्या पक्ष्यांबरोबरच बरेच mammals हि पहायला मिळाले. गाडी पुण्याच्या दिशेने धावत होती व आम्ही मनातल्या मनात पुढील सहलीचा विचार सुरु केला होता.

४. मरूभूमीचे पक्षीवैभव (पुन्हा एकदा GRK)

मागील वेळी ग्रे हायपोकॉलीस नावाचा पक्षी पहायला मिळाला नव्हता, मिळाला तर तो पहावा व शक्य झाल्यास काही नवीन स्पेसिज पहाव्या असा विचार करून आम्ही उभयतांनी पुन्हा एकदा GRK ला जायचे ठरविले. ह्या वेळी मात्र ट्रेनने जाण्याचे ठरविले. पुण्याहून दादर व तेथून दादर भुज असा प्रवास होता. दि. २० नोव्हे. रोजी सकाळी पुण्याहून निघून दादरला पोहचलो व तेथून दुपारी दादर - भुज ट्रेनने दि. २१ रोजी सकाळी ६ वाजताच भुज येथे पोहचलो. ह्यावेळी आम्हाला लोडाई येथे घेऊन जाण्यासाठी ड्राइवर गाडी घेऊन आला होता. वाटेत एका टपरीवर गुजराथी मसाला चहा घेऊन आम्ही लोडाई कडे निघालो. साधारणतः ७ वाजता एपिसेंटर होम स्टे, लोडाई येथे पोहचलो. पुन्हा एकदा चहा घेऊन साधारणतः ७.३० वाजता आमच्या पहिल्या सफारीवर निघालो.

दोन दिवसापूर्वीच त्या भागात जोरदार पाऊस झाला होता. आमच्याबरोबर ड्राइव्हर व भरतभाई होते. प्रथम आम्हाला रणात सोशिएबल लॅपविंग हा पक्षी दिसला, हा पक्षी आम्ही मागील वेळी पाहिला होता, तरीही काही चांगले फोटो काढले, पुढे गेल्यावर एका पोलवर बसलेला शॉर्ट टोड इगल दिसला.

आता आम्ही क्रिम कलर्ड कोर्सरच्या शोधात निघालो. जो मला लाईफर होता. काही अंतर गेल्यावर एके ठिकाणी काही कोर्सर दिसले. ह्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे ह्याची जमिनीवर पळत जाण्याची सवय. त्यामुळे ह्यांना धाविक असेही म्हणतात. IUCN च्या अनुसार हि प्रजाती मुबलक ह्या प्रकारात मोडते. भारतात राजस्थान व गुजराथ च्या कोरड्या व शुष्क प्रदेशात दिसतात. हे पक्षी जमिनीवर दोन अंडी घालतात. अंड्यावर ठिपके असतात व अंडी जमिनीच्या रंगाशी एकरूप होणारी असतात त्यामुळे अंडी सुरक्षित रहातात. ह्यांचे पाय व पंख लांब असतात. तसेच

थोडीशी खालच्या बाजूला वळलेली चोच असते. डोळ्याभोवती काळी पट्टी असते. जमिनीवरील कीटक व अळ्या हा ह्या पक्ष्याचा आहार. अंडी गोळा करणारे, शिकार करणारे, तसेच ह्यांच्या अधिवासात मानवाने केलेले आक्रमण हे धोके ह्या प्रजातीला आहेत.

आता आम्ही आमच्या होमस्टेच्या दिशेने परत फिरलो. वाटेत रस्त्याच्या एका बाजूला पाण्यात एक ब्लॅक नेकड ग्रेब दिसले. त्याचे फोटो घेतले. ग्रेब आपले अन्न शोधण्यासाठी वेगवेगळ्या पद्धती वापरतात. पाण्याच्या पृष्ठभागावर किडे पकडतात किंवा हवेतून उडताना कीटक पकडतात. पाण्यातील खेकडे, छोटे बेडूक, मासे पकडण्यासाठी पाण्यात बुडी मारतात. ग्रेब आपले घरटे तरंगणाऱ्या कपाच्या आकाराचे बनवतात.

साधारणतः ३-४ अंडी घालतात. अंड्याचा रंग हलका हिरवा किंवा हलका निळा असतो. सुमारे २१ दिवसांनी अंड्यातून पिल्ले बाहेर येतात. ग्रेब आपल्या पिल्लाना पाठीवर घेऊन प्रवास करतो. त्यानंतर सुमारे ३ आठवड्यात

पिल्ले स्वतंत्रपणे वावरू लागतात. IUCN च्या अनुसार हि प्रजाती मुबलक ह्या प्रकारात आहे. तरीही पाण्यात सांडलेले तेल ह्यांच्या दृष्टीने घातक असते. लाल डोळा, पातळ व थोडीशी वरच्या बाजूला वळलेली चोच. हा पक्षी उडणे टाळतो परंतु स्थलांतराच्या वेळी ६००० किमी पर्यंत प्रवास करतो. दुपारी एक वाजता आम्ही होमस्टेला परत आलो.

दुपारी पुन्हा एका नवीन जागी गेलो. प्रथम दिसला Ashy crowned Lark. हा लार्कच्या वर्गातील चिमणीच्या आकाराचा पक्षी. मोकळे पठार, गवताळ प्रदेश, कोरडी रुक्ष जमीन ह्या ठिकाणी हा दिसतो. नराला चेहऱ्यावर काळा, पांढरा रंग असतो. मादी मात्र जवळ जवळ चिमणीच्या रंगाची असते. हे पक्षी सहसा जमिनीवर बसलेले अथवा तारांवर दिसतात. शक्यतो जोडीने अथवा छोट्या गटामध्ये वावरतात. जमिनीवर बिया अथवा छोटे कीटक शोधून खातात. जमिनीवर मातीत

छोटा खड्डा बनवून त्यात रात्री बसतात.जमिनीवर एका खड्ड्यात घरटे बनवतात, दोन ते तीन अंडी घालतात, नर व मादी दोघेही अंडी उबवतात.१३-१४ दिवसांनी पिल्ले बाहेर येतात. IUCN च्या वर्गवारी नुसार मुबलक आढळतात. कच्छच्या रणात लार्क वर्गीय पक्षी मोठ्या प्रमाणावर येतात. त्यामुळे त्यांना खाण्यासाठी अनेक शिकारी पक्षी हिवाळ्यात तेथे येतात. पुढे काही वेळाने ग्रे नेकड बंटिंग हा पक्षी दिसला. लांब गुलाबी चोच, मान ग्रे, नराला डोळ्याची पांढरी रिंग, पिवळ्या रंगाची मिशी. रुक्ष व मोकळ्या खडकाळ जागा, छोटी झुडुपे असलेले डोंगर अशा ठिकाणी आढळतात.

आम्ही भूजला येण्यापूर्वी तेथे जोरदार पाऊस पडला होता, त्यामुळे पक्ष्यांची हालचाल मंदावली होती. म्हणून आम्ही संध्याकाळी ६ च्या सुमारास होमस्टेमध्ये परत आलो. दुसरे दिवशी सकाळी ग्रे हायपोकॉलीसच्या शोधात जाणार होतो.

सकाळी ढगाळ वातावरण होते. आम्हाला ग्रे हायपोकॉलीसने पुन्हा एकदा गुंगारा दिला. परंतु त्याच भागात एके ठिकाणी नीलकंठ Blue - throat नावाचा पक्षी दिसला. हे पक्षी दाट झुडुपांमध्ये आपली पिल्ले वाढवितात. शक्यतो झुडुपात लपून रहातात. पाठीवर ग्रे रंग असतो. परंतु पुढील बाजूने बघितल्यास गळ्यावर केशरी, निळा रंगांचा पट्टा दिसतो. नराच्या गळ्यावरील रंग मादीपेक्षा गडद असतात. नर सहसा झाडाच्या

शेंड्यावर बसून आवाज काढतात.

पुढे गेल्यावर स्पॉटेड ईगल, मॉन्टेग्यु हॅरिअर, लॉंग लेगड बझर्ड इत्यादी पक्षी दिसले. त्यानंतर एका डोंगराजवळील रुक्ष प्रदेशात गेलो. एकदम भरतभाई म्हणाले समोरच फिच बसलेले आहेत. एक जोडी होती. पेल रॉक

फिंच (Pale Rock Finch) हा एक अत्यन्त दुर्मिळ पक्षी. ज्याचा उल्लेख Inskipp च्या पुस्तकात सुद्धा नाही. ह्या भागात अगदी कधीतरी दिसतो. आम्ही भराभर फोटो काढले.

त्याच्या जवळ एक स्ट्रायोलेटेड बंटींग बसला होता, त्याचेही फोटो काढले. नराला तांबूस पिंगट रंगाचे शरीर, ग्रे डोके, डोक्यावर काळे पांढरे पट्टे, व तीक्ष्ण दोन रंग असलेली चोच. हा पक्षी जमिनीवर घरटे करतो, घरट्यात दोन ते

चार अंडी असतात. सुमारे १४ दिवसांनी पिल्ले बाहेर येतात. मुख्य आहार जमिनीवरील बिया, पिल्ले वाढविताना मात्र अळ्या, किडे सुद्धा खातात. महाराष्ट्रात सासवडजवळ हा पक्षी दिसतो. IUCN च्या अनुसार मुबलक आढळणारी प्रजाती.

आम्ही एका रिसॉर्ट मध्ये जेवायला जाणार होतो, वाटेत एके ठिकाणी पाण्यात कॉमन सॅण्ड पाइपर नावाचा पक्षी दिसला. नारिंगी करडा रंग वरील बाजूस व खाली पांढरा रंग. पिवळे आखूड पाय. शक्यतो मोठ्या गटात दिसतात. किडे, अळ्या व छोटे कवचधारी प्राणी हा ह्यांचा आहार. IUCN च्या अनुसार मुबलक आढळणारी प्रजाती.

दुपारी पुन्हा रणात एका नवीन जागी गेलो. वाटेत बरेच उंट चरताना दिसत होते. पुढे एके ठिकाणी आम्हाला काही चेस्टनट बेलीड सॅण्डग्राऊज दिसले. ह्यावेळी सूर्यप्रकाश चांगला होता त्यामुळे पुन्हा फोटो काढण्याचा मोह आवरला नाही. फोटो काढून पुढे निघालो. काही अंतरावर एक पाण्याचा तलाव होता. त्यामध्ये फ्लेमिंगो, क्रेन्स आणि बरेच पाणपक्षी

होते. त्यामध्ये पॅसिफिक गोल्डन प्लव्हर पण होते. प्लव्हर चे काही फोटो काढले. नॉन ब्रीडिंग काळात ह्या पक्ष्याचा रंग गडद चॉकलेटी, करडा व पिवळसर दिसतो.

भारतात पॅसिफिक गोल्डन प्लव्हर हा पक्षी राजस्थान, हरियाना, मध्य प्रदेश, उत्तर प्रदेश, गुजराथ, महाराष्ट्र, कर्नाटक, गोवा, तामिळनाडु, आंध्र प्रदेश, केरळ, ओडिशा, पश्चिम बंगाल

तसेच ईशान्य भारतात दिसतो. ह्या पक्ष्यांना अधिवासासाठी कोणतेही जंगल लागत नाही. समुद्राकाठची दलदल, ताज्या

पाण्याची तळी, रुक्ष भागातील पाणथळ जागा इत्यादी ठिकाणी हे आढळतात. अपृष्ठवंशीय प्राणी, छोटे कवचधारी प्राणी हा ह्यांचा आहार. IUCN च्या अनुसार मुबलक आढळणारी प्रजाती.

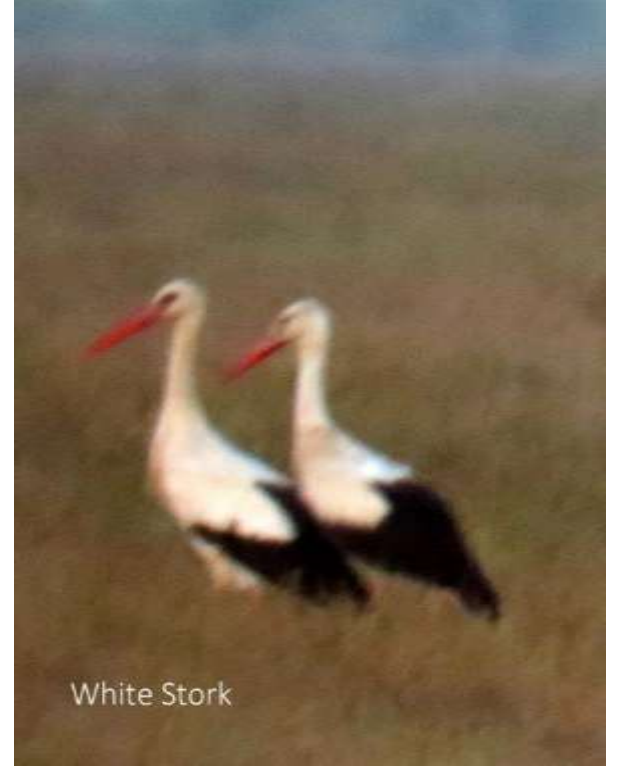
त्यानंतर मोकळ्या मैदानात आम्हाला यूरेशिअन स्पॅरोहॉकची मादी दिसली. हा एक छोटा शिकारी पक्षी, आखूड गोलाकार पंख व लांब शेपूट असलेला. नराचा वरील भाग निळसर करडा व पोटावर ऑरेंज रंगाचे पट्टे असतात. मादी वरून चॉकलेटी रंगाची व पोटावर आडवे चॉकलेटी पट्टे असतात. मादी हि नरापेक्षा मोठी असते. हा पक्षी टिट, फिंच, छोट्या चिमण्या, थ्रश इत्यादी पक्ष्यांची शिकार करतो. हे पक्षी निळसर रंगाची ४ ते ५ अंडी घालतात. अंड्यांवर चॉकलेटी ठिपके असतात. सुमारे ३३ दिवसानंतर अंड्यातून पिल्ले बाहेर येतात. IUCN च्या अनुसार मुबलक आढळणारी प्रजाती.

आता संध्याकाळ झाली होती व शिकारी पक्ष्यांची रात्री आश्रयाला येण्याची वेळ झाली होती. पुढे मॉन्टेग्यु हॅरीअर दिसला. इतक्यात दूरवर व्हाईट स्टोरकची एक जोडी दिसली. आता प्रकाश फारच कमी झाला होता त्यामुळे चांगला फोटो मिळाला नाही. मुख्यतः पांढरा रंग व पंखांवर काळा रंग असतो. चोच लांब व टोकदार, पाय लाल असतात. हा पक्षी उथळ पाणी अथवा जमिनीवरून आपले अन्न मिळवतात. ह्यांच्या आहारात कीटक, मासे, सरपटणारे प्राणी, छोटे सस्तन प्राणी व छोटे पक्षी ह्यांचा समावेश असतो. हे पक्षी आयुष्यभर एकाच जोडीदाराबरोबर असतात.

एका वेळी ४ अंडी घालतात व सुमारे ३३ दिवसांनी ती उबवतात.
नर व मादी दोघेही मिळून आपल्या पिल्लांचे भरण पोषण करतात.
IUCN च्या अनुसार मुबलक आढळणारी प्रजाती.

दुसऱ्या दिवशी
पुन्हा रणात गेलो. प्रथम
कॉमन बझर्ड हा पक्षी
एका पोलवर बसलेला
दिसला. हा एक मध्यम
ते मोठ्या आकाराचा
शिकारी पक्षी. विशेषतः
उंदीर वर्गीय प्राण्यांची
शिकार करतात. ह्या
पक्ष्याचे गोल डोके,

पातळ चोच व लांब पंख असतात. बहुतेक शिकारी पक्ष्यांप्रमाणे ह्याची मादी नरापेक्षा मोठी असते. IUCN च्या अनुसार मुबलक आढळणारी प्रजाती.

आता रणात एके ठिकाणी गेलो तेथे थोडेसे पाणी होते. ह्या पाण्यावर स्पॉटेड सँडग्राऊज हे पक्षी मोठ्या संख्येने पाणी पिण्यासाठी येतात. असे भरतभाई म्हणाले. आम्ही योग्य ठिकाणी गाडी उभी केली. गाडीतच नाष्टा केला व शांतपणे गाडीत बसून राहिलो. थोड्या वेळात भरतभाईंनी काही आवाज ऐकले. ते म्हणाले " अभी आ जायेंगे " काही वेळातच सुमारे ३० - ४० पक्ष्यांचा थवा आमच्या गाडीपासून थोडा दूर उतरला. सावधपणे इकडे तिकडे बघत ते पाण्याच्या दिशेने यायला लागले. आखूड पाय असल्यामुळे त्यांची विशिष्ट चाल, गळ्यावरील नारिंगी रंगाचा पट्टा, आम्ही भान हरपून फोटो काढत होतो. सँडग्राऊजच्या कुळीतला हा तिसरा पक्षी आम्हाला GRK मध्ये दिसला होता. IUCN च्या अनुसार मुबलक आढळणारी प्रजाती. ह्या पक्षासंबंधी श्री. भरतभाई म्हणाले, मी ऑक्टोबर २०१६ मध्ये होमस्टे चालू केले. त्या वेळी प्रथम नोव्हेंबर २०१६ मध्ये मी रणात हे पक्षी पहिले. सोशल मीडियावरील फोटो व व्हिडिओ पाहून माझ्याकडे होमस्टेमधेजोरात बुकिंग चालू झाले. अशाच प्रकारचा आणखी एक किस्सा आमच्या सुमारे ११ वर्षांच्या पक्षिनिरीक्षणाच्या काळात पहायला मिळाला. पश्चिम बंगाल मधील दार्जिलिंग जिल्ह्यात लाटपंचर

नावाचे एक छोटे खेडे आहे. तेथे हमखास दिसणाऱ्या rufous necked hornbill ह्या पक्षामुळे ह्या गावात अनेक होमस्टे झाले व ज्यामुळे काही लोकांना रोजगार मिळाला. ह्या छोट्या गावात हा पक्षी पहायला अनेक परदेशी पक्षीनिरीक्षक येतात.

दुपारी जेवणानंतर पुन्हा रणात गेलो ह्यावेळी व्हीटीअर, लाकर्स, मॉन्टेग्यु हॅरिअर इ, तसेच बरेच उंट दिसले. आता संध्यकाळ झाली होती. हि आमची शेवटची सफारी होती. अगदी शेवटी रणात मर्लिन नावाचा मेल पक्षी दिसला जो आम्ही प्रथमच पहात

होतो. त्याने एक पक्षी मारला होता व तो आमच्या पासून सुरक्षित अंतरावर जाऊन बसत होता. आकाराने लहान असल्यामुळे ह्या पक्ष्याला pigeon hawk असे सुद्धा म्हटले जाते. हे पक्षी उत्तम उडणारे व निपुण शिकारी असल्यामुळे छोट्या पक्ष्यांची शिकार करतात. ३ ते ५ अंडी घालतात. सुमारे ३२ दिवसानंतर पिल्ले बाहेर येतात. मादी कडून अंडी उबविण्याचे काम केले जाते व नर अन्न पुरविण्याचे काम करतो. IUCN च्या अनुसार मुबलक आढळणारी प्रजाती.

मर्लिनचे भरपूर फोटो काढून आम्ही रणातून बाहेर पडलो. आमच्या सफरीचा शेवटही एका लाईफरने झाला. दुसऱ्या दिवशी सकाळी होमस्टेच्या आवारात थोडी फोटोग्राफी केली व ११ वाजता भुज स्टेशनकडे निघालो.

Merlin (M)

पक्ष्यांचे नंदनवन - सिक्किम

(प्रकाशनाचे)

संलग्न: सौ. प्रतिभा गोरे | अडवत: दिल्लीय नं

देवभुमीचे पक्षी वैभव

संलग्न: सौ. प्रतिभा गोरे | अडवत: दिल्लीय नं

प्रतिभा गोरे यांची

ई साहित्यवरील पुस्तके

कव्हरवर एकच क्लिक केले की

पुस्तक उघडेल

मी फक्त टिंब...

प्रतिभा गोरे

